

Ruimte voor kunst

Meerwaarde van kunst inbreng bij ruimtelijke processen

Juni 2012

Als de wereld begrijpelijk was, zou er geen kunst zijn

Camus

Ruimte voor kunst

Meerwaarde van kunstbreng bij ruimtelijke processen

Juni 2012

Auteur: Dr. Ir. Jannemarie de Jonge
Wing
Hollandseweg 7E
6706 KN Wageningen
T 0317 465200
Jannemarie.dejonge@wing.nl
www.wing.nl

Met medewerking van:
Mevr. Ursula Kirchholtes
Witteveen en Bos

In opdracht van:
Mevr. N. van de Kamp
bkkc

Mevr. M. Conijn
Kunstenlab

Samenvatting

Doelen

Het onderzoek 'Meerwaarde kunstbreng in ruimtelijke processen' heeft twee hoofddoelen. Ten eerste is het gericht op intermediaire organisaties die de brug slaan tussen uitvoerend kunstenaars en opdrachtgevers van ruimtelijke processen. Het onderzoek biedt handvatten om de inzet van kunstenaars op een effectieve wijze te koppelen aan de opgave(n) van de opdrachtgevers. De focus ligt hier op de kwaliteit van het proces. Het tweede doel is gericht op de hypothese dat culturele inbreng in ruimtelijke plannen maatschappelijke meerwaarde heeft. Is die meerwaarde, de baten dus van de kunstbreng, preciezer te duiden, in kwalitatieve en wellicht zelfs kwantitatieve termen? Dit onderdeel is, behalve voor de intermediaire organisaties en kunstenaars, vooral van belang voor (potentiële) opdrachtgevers van ruimtelijke processen.

Aanpak

Het onderzoek is uitgevoerd door Wing, met medewerking van Witteveen + Bos. De nadruk heeft gelegen op het leren van praktijkcases: kunstproject A1zone, (plus vliegwielproject Groentransferium Holten en Verzorgingsplaats Boermark), A50, Brainport Avenue (A2), Kunstwegen (Vechtdal), Strijp S (Eindhoven) en Stallen in het landschap (N-Brabant). Vanuit de voorbeeldprojecten is een werkbaar procesmodel ontwikkeld, zijn succesfactoren benoemd en zijn aanbevelingen geformuleerd voor adequate sturing op het proces. Ook is een eerste longlist gemaakt van mogelijke baten die uit de kunstbijdragen kunnen voortvloeien. Dit loopt uiteen van bijvoorbeeld 'vermeden kosten van leegstand door meer inrichtingskwaliteit van de openbare ruimte', tot 'reistijdwinst en vermeden reiskosten door betere oriëntatiepunten voor automobilisten', of 'vermeden proceskosten door meer draagvlak'.

Bij drie projecten is met behulp van een enquête gevraagd naar een inschatting van de belangrijkste bijdragen en meerwaarde van kunst(enaars). Ook is gevraagd naar succesfactoren en aanbevelingen om tot goede uitvoering van de projecten te komen. Dit levert voor de projecten Groentransferium Holten, Strijp S en Kunstwegen Vechtdal concrete aandachtspunten op.

Kwaliteit van het proces

In het *procesmodel* is per fase aangegeven wat daarin de belangrijke activiteiten en resultaten zijn, en de rol daarbij van de intermediaire organisatie.

1. In de *agenderende en verkennende* fase wordt toegewerkt naar een culturele gebiedsagenda, als onderdeel van de ruimtelijke agenda. Kunstbreng kan zorgen voor een frisse blik op de bijzondere kwaliteiten van het gebied, op het herkennen van nieuwe kansen voor ontwikkeling en kritische reflectie op de gebiedsopgave. De intermediair organiseert deze meedenkkraft vanuit de culturele sector en verkent het commitment voor kunstbreng in het vervolgtraject bij sleutelfiguren. Hiervoor is een goede omgevingsscan nodig.
2. In de *conceptuele* fase wordt een conceptueel Raamwerk opgesteld voor kunstbreng in de gebiedsontwikkeling, inclusief uitvoeringsparagraaf. Dit is nauw verweven met het verkennende ruimtelijke proces. Met en door het culturele netwerk kunnen potentiële kunstprojecten geïdentificeerd worden die bijdragen aan de ruimtelijke kwaliteit van het geheel. Communicatie over het ruimtelijk project door middel van kunst vraagt aandacht in deze fase. Dit werkt vaak goed in de vorm van tijdelijke kunstprojecten. De intermediair coördineert dit proces. Het Raamwerk dient te worden vastgesteld in formele gremia die betrokken zijn in het ruimtelijk proces.
3. In de fase van het *uitvoeringsgerichte ontwerp* werken kunstenaars via een interactieve, onderzoekende en ontwerpende aanpak toe naar concrete, uitvoeringsgerichte ontwerpen. De intermediair ondersteunt zowel de opdracht gevende gebiedspartij als de uitvoerende kunstenaars. Met name is aandacht nodig voor procesmatige en ruimtelijke randvoorwaarden, financiën en interactie met de gebiedspartijen.
4. In de fase van *uitvoering en beheer* is aandacht nodig voor publiciteit rond de oplevering. De intermediair komt meer op afstand, tenzij een rol is geregeld in een uitvoerings- beheerorganisatie. Uitvoering van de kunstprojecten zullen veelal in samenhang met het ruimtelijk project plaatsvinden, hoewel ook een meer autonome positie mogelijk is. Soms zal een aparte organisatie (bijvoorbeeld een stichting) in het leven worden geroepen voor deze fase.

Baten van kunstinbreng

Een goed proces met inbreng vanuit de culturele sector kan leiden tot lagere proces, uitvoerings- en beheerskosten, en tot meerwaarde op locatie, waaruit baten voor het gebied kunnen ontstaan.

Inzicht in mogelijke baten kan verkregen worden door de MKBA, Maatschappelijke Kosten Baten Analyse, een sectoroverschrijdend afwegingsinstrument waarbij alle kwaliteitsveranderingen ten gevolge van een maatregel worden vertaald naar baten en worden afgewogen tegen de kosten. Inzicht in baten bevordert een gerichte sturing en goed gefundeerde besluitvorming over investeringen in kunst. Hiervoor zijn onder meer de volgende inzichten relevant :

- Hoe groter de kwaliteitsverbetering, hoe hoger de baten. Het loont dus om (met inbreng van kunstenaars) een kwaliteitenscan te maken en met name daar verbeteringen voor te stellen waar dit hard nodig is.
- Hoe meer mensen van de verbetering kunnen profiteren, hoe hoger de baten. Het loont dus vooral om plekken aan te pakken waar mensen in grote hoeveelheden, en of met grote regelmaat, aanwezig zijn.
- Hoe meer doelen worden gekoppeld aan de opgave, hoe hoger de baten. Aspecten die vanuit de cases naar voren komen zijn bijvoorbeeld recreatie, oriëntatie, ontmoeting, cultuurhistorie, waterberging, natuur, bevorderen openbaar vervoer.

Uit het onderzoek blijkt dat kunstinbreng in de onderzochte projecten sterk heeft bijgedragen aan :

- het blootleggen van kwaliteiten en potenties van gebieden. Met dat inzicht is het mogelijk om daar te investeren waar dat het meest rendeert;
- een kritische reflectie op de gebiedsopgave, zodat een adequate probleemanalyse ontstaat. Dit voorkomt dat aan het verkeerde vraagstuk wordt gewerkt, of aan symptoombestrijding wordt gedaan;
- een integrale benadering: het koppelen van maatschappelijke doelen leidt tot hogere rendementen en besparingen in de uitvoering;
- betrokkenheid van bewoners: dit leidt tot meer acceptatie en betrokkenheid en daardoor tot besparing op proces- en beheerskosten.

Toekomstige baten zijn op steeds meer aspecten te berekenen met behulp van kengetallen. Dat vergt echter goede gegevens op gebieds- en maatregelniveau die in het kader van dit onderzoek niet beschikbaar waren. In de onderzochte voorbeeldprojecten is wel in algemene zin geïnventariseerd waar kunstinbreng volgens de respondenten met name een bijdrage aan levert:

- Verbetering van de kwaliteit van gebied of plek, met onderscheidende kwaliteit (identiteit);
- Aantrekkelijkheid woonomgeving;
- Beleefbaarheid cultuurhistorie;
- Aantrekkelijkheid voor recreanten;
- Imago van een gebied;
- Goede oriëntatie.

De baten hiervan komen in hoofdzaak terecht bij de gebruikers van het gebied (bewoners, recreanten, verkeersdeelnemers), vastgoedeigenaren en recreatieve ondernemers. Via hogere vastgoedwaarden kan voor gemeenten de OZB stijgen.

Algemene conclusie is dat met een goede sturing op kunstinbreng in ruimtelijke processen aanzienlijke maatschappelijke baten kunnen worden gerealiseerd. De investeringen in kunst bedragen gemiddeld nog geen procent van het totale budget van de ruimtelijke investering. Ook zonder exacte berekening van de baten lijkt investeren in kunstinbreng derhalve verstandig en effectief. Dat neemt niet weg dat nadere berekeningen op concreet projectniveau tot meer inzicht en overtuiging kunnen leiden.

Inhoud

Samenvatting.....	3
Doelen	3
Aanpak	3
Kwaliteit van het proces	3
Baten van kunstinbreng	4
1. Kunst en ruimte onderzocht – de aanpak.....	7
1.1. Inleiding	7
Begrippen	7
1.2. Onderzoeksopdracht en aanpak	8
Reflectie op de vraag leidt tot project aanpak	8
Aanpak	9
2. Impressie onderzochte projecten.....	10
A1 kunstproject en Groentransferium Holten	10
A 50	11
Brainport Avenue	12
Kunsttoepassing in Strijp-S	13
Stallen in het landschap	14
Kunstwegen NL	15
3. Brede verkenning	16
3.1. Algemeen	16
Projecten	16
Fasering en typering van projecten	16
Initiatief, opdrachtgeverschap en aansturing	17
Betrokkenheid van omgevingspartijen	18
Kunstinbreng: coördinatie en uitvoering	18
3.2. Kunstprojecten: doelen, activiteiten en resultaten	18
Projectdoelen	18
Producten en activiteiten van de kunstprojecten	19
3.3. Financiën	20
Budgetten	20
Financiers en afsprakenkaders	20
3.4. Evaluatie door projectleiders	21
Realisatie van gestelde doelen	21
Succesfactoren en leerpunten	21
4. Maatschappelijke baten van kunstinbreng in de openbare ruimte	22
4.1. Algemeen	22
Voordelen van meer draagvlak (door een beter ontwerp en proces)	22
Voordelen van een beter ontwerp	22
Algemene regels om de omvang van de baten te voorspellen	25
4.2. Waardering proceskwaliteit en potentie maatschappelijke meerwaarde	25
Goed planproces: voorwaarde, maar niet voldoende voorwaarde	26
4.3. De potentiële baten van kunstinbreng in de projecten	27

5.	Verdieping: drie cases	31
5.1.	Inleiding	31
5.2.	Analyse enquête resultaten	31
	Bijdrage van kunstproject aan ruimtelijk proces	31
	Meerwaarde kunstproject aan proces	32
	Bijdrage van de resultaten van het kunstproject aan de doelen van het ruimtelijk project	33
	Potentiële baten van kunsttoepassing in gebiedsontwikkeling	34
5.3.	Aandachtspunten uitvoering kunstprojecten	35
	Uitvoering Groentransferium Holten	35
	Uitvoering Raamwerk kunst en vormgeving openbare ruimte Strijp S	36
	Uitvoering kunstprojecten in kader van Kunstwegen, Vechtdal	36
6.	Reflectie en aanbevelingen	37
6.1.	Procesmodel	38
	Toelichting en aandachtspunten	38
6.2.	Kwaliteit van het proces	38
6.3.	Conclusies meerwaarde kunstinbreng in ruimtelijke processen	39
	Betrokkenheid kunstenaars in proces	39
	Potentiële baten voortkomend uit de realisering van kunstuitingen	40
6.4.	Kwantificering van en sturing op maatschappelijke meerwaarde kunstinbreng	40
6.5.	Overige aanbevelingen	41
	Tot slot	41
	Bijlage 1: Algemene vragenlijst projectleiders	43
	Bijlage 2: Mindmaps resultaten algemeen vragenlijst	47
	Bijlage 3: Enquête stap 2, voorbeeld A1 zone	49
	Bijlage 4: Begeleidingsgroep uit intermediaire organisaties	54
	Literatuur bij hoofdstuk 4	55

1. Kunst en ruimte onderzocht – de aanpak

1.1. Inleiding

In het laatste decennium worden kunstenaars regelmatig betrokken bij ruimtelijke plannen. De aard van de plannen en de bijdrage van kunstenaars varieert. Van uitvoeringsgerichte projecten waar een fysiek resultaat van de kunstenaar wordt gevraagd, tot een procesgerichte **aanpak** waar de meerwaarde te typeren is als een kritische reflectie op de opgave, of als aanvulling op een technisch georiënteerd team. In alle gevallen gaat het om het bewust en expliciet verrijken van een ruimtelijk project of proces met een culturele betekenislaag en aandacht voor belevingswaarde.

Bij dergelijke projecten zijn vaak organisaties betrokken als intermediair tussen de opdrachtgever en de kunstenaar(s). Kunstenlab (Deventer), bkcc (brabants kenniscentrum kunst en cultuur) en KCO (Kunst & Cultuur Overijssel) hebben het initiatief genomen tot een onderzoek naar de meerwaarde van grootschalige kunstprojecten bij planvorming en inrichting van de openbare ruimte. Deze rapportage doet verslag van het onderzoeksproces en de resultaten.

Begrippen

Het onderzoek gaat over de meerwaarde van kunstbreng bij ruimtelijke processen.

De definitie van 'kunstbreng' hangt niet zo zeer samen met welke discipline heeft deelgenomen of welk product er concreet is geleverd. Centraal staat de vraag of met het kunstproject de **culturele betekenislaag** van een gebied nadrukkelijk in een ruimtelijk proces wordt betrokken. Betrokken disciplines zijn niet alleen beeldend kunstenaars, maar ook schrijvers, ruimtelijk ontwerpers, fotografen/ filmers, kunst- en cultuurhistorici.

'Kunstbreng' heeft dus lang niet altijd een materiele component. Het gaat in dit onderzoek om meer dan fysieke, op locatie te realiseren kunstwerken. Het kan bijvoorbeeld ook gaan om een gebiedsstudie, een verhaal, een evenement of tijdelijke installatie. Of zoals Alma Ploeger aangeeft in een essay waarin zij reflecteert op het project A1 zone: '... *kunst is datgene wat het vermogen heeft iets los te maken, te ontroeren, op te winden, te ergeren. Kunst leidt ertoe dat je je opeen bewust bent van je omgeving, je op een ander heen gezet wordt en de wereld met andere ogen beziet. Kunst leert om afstand te nemen, te relativiseren, na te denken, te beschouwen en kan ook ontroeren.(...) kunstenaars leggen de intellectuele laag over plannen. Ze zijn dwars denkers en stellen vragen ...*'

Bij **het type ruimtelijk proces** gaat het om projecten die meer omvatten dan een enkele plek. Het gaat bijvoorbeeld om samenhangende ruimtelijke eenheden zoals een stadswijk, een infrastructuurlijn met zijn omgeving, of een landschappelijke regio waar sprake is van geleidelijke transformatie. De complexiteit van het ruimtelijke vraagstuk wordt ook weerspiegeld in het grote aantal betrokken gebiedspartijen.

Bij meerwaarde van de kunstbreng gaat het om de maatschappelijke meerwaarde. Dan denken we het eerst aan 'zachte' culturele meerwaarde, als onderdeel van de **ruimtelijke kwaliteit**. Als we dit betrekken op de veel gebruikte dimensies van ruimtelijke kwaliteit, namelijk belevingswaarde, gebruikswaarde en toekomstwaarde, dan kunnen we de culturele meerwaarde duiden als

- culturele belevingswaarde (visuele/ esthetische kwaliteit, afwisseling, contrast, harmonie, beleving van cultuurhistorie, imago, identiteit, uitstraling)
- culturele gebruikswaarde ('praktische schoonheid' of culturele ontmoetingsplek),
- culturele toekomstwaarde (nieuwe culturele laag toevoegen aan of invoegen in het bestaande, vormen en versterken van culturele identiteit).

De meerwaarde van kunstinbreng kan op onderdelen ook in **economische termen** worden geduid. Zo kan verbetering van de (culturele) uitstraling van een gebied leiden tot een beter vestigingsklimaat, meer woongenot of recreatieve aantrekkelijkheid. Dit kan bijvoorbeeld leiden tot hogere inkomsten, vastgoedwaarde, toeristische bestedingen.

Een andere component van de meerwaarde heeft te maken met de kwaliteit van het gevoerde ruimtelijke planproces. Kunstinbreng kan die procesgang positief of negatief beïnvloeden, wat kan leiden tot vermeden of verhoogde proceskosten. Ook dit is economisch te duiden.

1.2. Onderzoeksopdracht en aanpak

De opdrachtgevers hebben de onderzoeksopdracht in eerste instantie als volgt verwoord:

1. Ontwikkel indicatoren aan de hand waarvan casussen kunnen worden beoordeeld
2. Onderzoek aan de hand van de casussen:
 - a. of, en zo ja, wat de meerwaarde van een integrale (lees: met inbreng van culturele component) benadering is binnen ruimtelijke processen.
 - b. Kwantificeer dit waar mogelijk, bijvoorbeeld ten aanzien van economische meerwaarde, ruimtelijke kwaliteit, meer draagvlak, publieksbereik, toerisme & recreatie etc.
 - c. Wat zijn de kritische succesfactoren waardoor een verkenning of plan uitmondt in daadwerkelijke uitvoering?
 - d. Hoe relevant is de reden voor de intermediairs om dit soort processen op te pakken als het gaat om strategische belangen (een andere waarde voor de kunst, positionering/belang voor de instelling, positie kunst en kunstenaar etc. ten opzichte van maatschappij).
3. Geef aanbevelingen waardoor dit soort processen vaker succesvol verloopt, in de vorm van een werkbaar model / methode.

Bijlage 1, de vragenlijst geeft inzicht in de indicatoren zoals bedoeld ad 1. De resultaten van de overige onderdelen zijn gebundeld tot de volgende output:

- Een procesmodel voor kunstinbreng in ruimtelijke processen
- Aanbevelingen voor het sturen op de kwaliteit van het proces door de intermediair, waaronder aandacht voor succesfactoren om tot uitvoering te komen;
- Conclusies over de meerwaarde van kunstinbreng in ruimtelijke processen;
- Noties ten aanzien van kwantificering van, en sturing op maatschappelijke meerwaarde kunstinbreng;

Reflectie op de vraag leidt tot project aanpak

We kunnen binnen dit project twee doelen onderscheiden:

1. Intermediairs vergroten hun inzicht in succesfactoren bij de inzet van kunstenaars en krijgen handvatten (gekoppeld aan een denk- of procesmodel) aangereikt om de inzet van kunstenaars op een effectieve wijze te koppelen aan de opgave van de opdrachtgever. Dit doel is vooral intern gericht en heeft **focus op de kwaliteit van het proces**.
2. De 'hypothese' dat een culturele inbreng in ruimtelijke plannen maatschappelijke meerwaarde ('baten') heeft, wordt onderzocht met meetbare ervaringen en indien mogelijk aantoonbaar gemaakt in enkele projecten die de afgelopen jaren zijn uitgevoerd. Dit doel is vooral extern gericht, in die zin dat de intermediairs deze inzichten kunnen uitdragen naar potentiële opdrachtgevers en meer generiek hun bestaansrecht onderbouwen. Dit hangt samen met het huidige politiek-bestuurlijke klimaat rond thema's als economie en cultuur. Ook kunnen de intermediairs met deze inzichten beter sturen op de kunstopdrachten. Dit gedeelte heeft vooral een **inhoudelijke focus**.

Beide doelen zijn gecombineerd in de gevolgde aanpak. Het leren van cases uit de praktijk van betrokkenen staat hierin centraal.

Aanpak

1. Brede verkenning

De betrokken intermediaire organisaties hebben zeven¹ relevante cases geselecteerd. De projectleiders hebben hierover een uitgebreide vragenlijst beantwoord. Dit geeft basisinformatie over de afzonderlijke projecten en inzicht in onderlinge overeenkomsten en verschillen. Deze *quick scan* heeft vooral inzicht opgeleverd over de kwaliteit van de processen en levert aanbevelingen op voor de organisatie en aansturing van kunstinbreng in ruimtelijke processen.

De resultaten zijn besproken in een expertmeeting met de projectleiders. Deze vond plaats op 18 januari 2012 in Deventer. De bevindingen uit de analyse zijn beschreven in hoofdstuk twee. Deze groep kan ook worden beschouwd als begeleidingsgroep van het onderzoek (zie bijlage 4).

2. Verdieping

Drie cases zijn verder onderzocht. Dit is gedaan met behulp van een digitale enquête, uitgezet bij mensen die vanuit verschillende rollen bij de projecten betrokken waren. In deze verdiepingsslag is vooral gevraagd naar de (maatschappelijke) meerwaarde van de kunstinbreng, in vergelijking met een standaard aanpak. Hiervoor is ook kennis benut die is ontwikkeld voor zogenaamde MKBA's, de maatschappelijke kosten baten analyse die steeds vaker wordt toegepast bij ruimtelijke projecten. Dit is beschreven in hoofdstuk 4. De tekst is gebaseerd op inbreng van Ursula Kirchholtes, werkzaam bij adviesbureau Witteveen + Bos.

De resultaten van de enquêtes en de conclusies hieruit zijn beschreven in hoofdstuk 5. Dit onderdeel en de concept aanbevelingen zijn wederom besproken met de begeleidingsgroep uit de intermediaire organisaties.

3. Reflectie en aanbevelingen

Tot slot zijn aanbevelingen beschreven, voortkomend uit reflectie op de resultaten en de bijeenkomsten met de begeleidingsgroep.

¹ Het project A1 zone was in eerste instantie opgedeeld in de verkenning en de vliegwielprojecten; dit is later samengevoegd

2. Impressie onderzochte projecten

A1 kunstproject en Groentransferium Holten

Het A1 kunstproject is op initiatief van drie samenwerkende organisaties in Overijssel tot stand gekomen: Kunstenlab, Kunstvereniging Diepenheim en AkkuH (aktuele Kunst Hengelo). Looptijd 2006-2009. Projectgebied was de A1 zone van Apeldoorn tot Duitse grens.

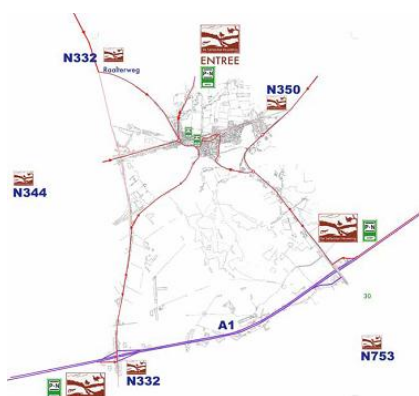
Ongeveer 20 kunstenaars en kunstenaarscollectieven hebben bijdragen geleverd in de vorm van

- onderzoek naar de karakteristieken en kwaliteiten in de A1 zone
- tijdelijke publieksmanifestaties naar aanleiding van de verschillende elementen uit de onderzoeken: 17 tijdelijke kunstwerken, waaronder 1 sociale interventie, 1 concept voor snelwegmarkering en 1 roman.
- Bijdragen aan communicatie uitingen zoals debatten, lezingen, publicaties

De provincie Overijssel heeft de initiatiefnemers in 2010 een vervolgoopdracht gegeven. Onderdeel hiervan was het maken van een uitvoeringsgericht ontwerp voor een **Groentransferium** bij het NS station **Holten** als schakel in de verbinding tussen spoor, de kom van Holten, Holterberg en A1. Het doel was om tot verhoging van integrale ruimtelijke kwaliteit te komen. Nevendoel: zichtbaar maken dat er iets gebeurt in de A1-zone en een voorbeeld en inspiratie te zijn voor ontwerp-opgaven in de A1-zone of elders in het land.

Drie ontwerpteamen kregen het verzoek een schetsontwerp te leveren. Hieruit is het team geselecteerd dat het op uitvoering gerichte ontwerp heeft geleverd. In opdracht van de gemeente Rijssen-Holten is inmiddels een haalbaarheidsonderzoek uitgevoerd. Er is nog geen sprake van uitvoering (januari 2012).

A 50

In 2005 werd het nieuwe deel van de snelweg A50, tussen Oss en Eindhoven, geopend voor verkeer. Een initiatief van de gemeente Veghel, daterend uit 2002, groeide uit tot een grootschalig kunstproject. Hierin werken acht gemeenten, waar deze weg doorheen voert, samen met de provincie Noord-Brabant, Rijkswaterstaat Noord-Oost Brabant, SKOR en het bkbc, dat de projectleiding voert. Zij doet dit in opdracht van de speciaal in het leven geroepen Stichting Kunst aan de A50. Het kunstproject biedt een kans voor steden en dorpen om zich (opnieuw) te tonen aan de weg. Belangrijk aandachtspunt is het beleefbaar maken van cultuurhistorie. De projecten beogen bij te dragen aan een recreatief- economische impuls voor het gebied. De fase van ontwikkeling en uitvoering is gepland tot 2014.

Een raamwerk is opgesteld waarin vier deelprojecten werden benoemd:

- De Nieuwe Verzorgingsplaats voor Dier, Mens en Auto, die inmiddels in Son is gerealiseerd naar een ontwerp van Marcel Smink. Het betreft de inrichting van de verzorgingsplaats 'Sonse Heide' van Rijkswaterstaat in de nabijheid van pompstation van BP.
- De Ark van Paalgraven, een naam die doelt op het door wegen ingesloten gebied op het gelijknamige knooppunt, waar o.a. acht grafheuvels uit de ijzertijd werden aangetroffen. Acconci Studio, New York, maakte een eerste ontwerp voor inrichting en toegankelijkheid van deze archeologische site.
- De Nieuwe Arcadische Route, een netwerk van dwaalroutes door het snelweglandschap, ontwikkeld door Van Paridon en de Groot (landschapsarchitecten), Paul Roncken, Koen Dijkman (gps) en Kiki van Eijk en Joost van Bleiswijk (industrieel ontwerp).
- De vierde opdracht is de zgn. Navel van de Oermaas, bij Veghel, een lichtkunstwerk verbonden aan de silo's van Agrifirm.

Brainport Avenue

De randweg Eindhoven A2/N2 is de afgelopen periode grootscheeps aangepakt. 'Brainport Eindhoven' onderscheidt zich met de aanwezigheid van de creatieve industrie. In 2010 gaf de Stadsregio Eindhoven (SRE) opdracht aan bkbc om een koepelvisie op te stellen voor een programma van (grootschalige) kunstprojecten. Doel is om door middel van kunst en vormgeving, met onder andere het medium en/ of thema licht, de kernwaarden en kwaliteiten van Brainport Avenue zichtbaar en ervaarbaar te maken. Het Raamwerk is in 2011 gepubliceerd onder de titel Panorama Brainport Avenue.

De volgende thema's zijn uitgewerkt:

Integraal lichtontwerp: De toevoeging van extra LED licht aan de straatlantaarns om deze lijnen als veranderlijke sequentie te kunnen regisseren qua ritme, dynamiek, kleur en intensiteit. Aanlichting volgens een lichtchoreografie van het (geluids)buizenscherm. Een lineaire structuur die de weg volgt net als de lantaarnpalen. Opnieuw als belangrijk onderdeel van een totaal lichtplan.

Integraal landschapsplan: waardoor een aantal wezenlijk verschillende landschapstypen als entiteit meer uitgesproken invloed krijgen op het ruimtelijke beeld van de weg. Bijvoorbeeld het Campuslandschap, de Stedelijke Avenue, het Beekdal van Ekkerrijt, het Dommeldal en de verbinding met het Groene Woud realiseren.

Integrale architectuurvisie: De knooppunten verdienen een eigen visionair / architectonisch ontwerp met aandacht voor kleur/water en licht/asfalt. Bijzondere gebouwen en niet bijzondere gebouwen in een afgewogen compositie. High-Tech en innovatief ten opzichte van rustig, onnadrukkelijk en vrij neutraal.

Highlights: diverse projecten, waaronder een plan ter verbetering van de zichtbaarheid van Airport Eindhoven. Dit maakt de ontmoeting tussen de aanliegroute, de verbindingsweg en de A2 in perspectief manifest met zowel landschappelijke middelen als met licht en kleur. Het Parkplateau is een van de twee belangrijke overkluizingen en is als zodanig sterk beeldbepalend. Hier wordt in de opgave de wisselwerking tussen oversteek van natuur en een artificiële onderdoorgang verbeeld (Ecoduct). Bij de andere is een publieksfunctie en de Brainport innovatiecampus heel belangrijk. Juist de kunst biedt mogelijkheden de verschillende werelden bij elkaar te brengen in een betekenisvolle verbeelding.

Kunsttoepassing in Strijp-S

In opdracht van de gemeente Eindhoven en het projectbureau Park Strijp Beheer heeft de Noord-Brabantse Kuststichting (NBKS, inmiddels Bkkc) in 2008 een Raamwerk ontwikkeld over de mogelijkheden voor kunst in het publieke domein van deze voorheen industriële (Philips) wijk van Eindhoven. Doel van de gemeente is om Strijp S tot een eigentijds stedelijk gebied te ontwikkelen waarin het industriële Philips erfgoed een centrale plaats behoudt. Strijp S moet tot een dynamisch cultureel *quartier* uitgroeien waarin innovatie en creativiteit speerpunten zijn. Kernspelers in de beoogde kunsttoepassing bij Strijp S zijn Gemeente Eindhoven, Park Strijp Beheer (PSB), Trudo, West 8 , bkkc, Philips Lighting, en Het Energiebureau.

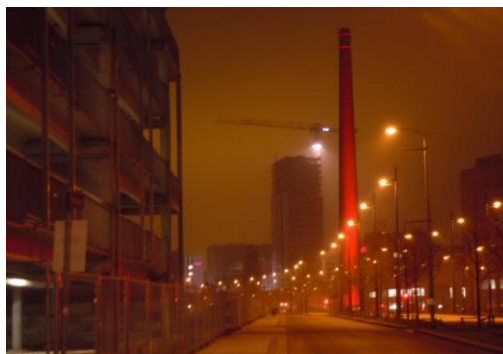
Het Raamwerk beschrijft drie thematische lijnen waarlangs kunsttoepassingen kunnen worden uitgewerkt.

- 'De hemel boven Strijp' betreft een plan voor een skyline met een dynamisch licht beeld.
- 'Het zenuwstelsel' gaat over de verbindingen, zowel binnen het terrein als met de omliggende wijken en stadsdelen.
- 'Het territorium' heeft betrekking op projecten bij de grenzen en toegangen van het gebied, als verwijzing naar de vroegere situatie waarin Strijp S met hekken van de stad was afgesloten.

Elk thema bestaat uit voorstellen voor deelopdrachten die in samenhang met de architectuur en de inrichting van de openbare ruimte kunnen worden ingevuld. In totaal zijn ruim 30 project ideeën geformuleerd, voorzien van een beknopte uitwerking en referentiebeelden. Een indicatieve begroting is destijds geraamd op € 14,5 miljoen.

In de oorspronkelijke opzet zou op basis van het Raamwerk een plan van uitvoering worden opgesteld als praktische vertaling en inhoudelijk kompas voor betrokken partijen. Over die nadere uitwerking van het Raamwerk en uitvoering van concrete werken bestaat momenteel nog onzekerheid.

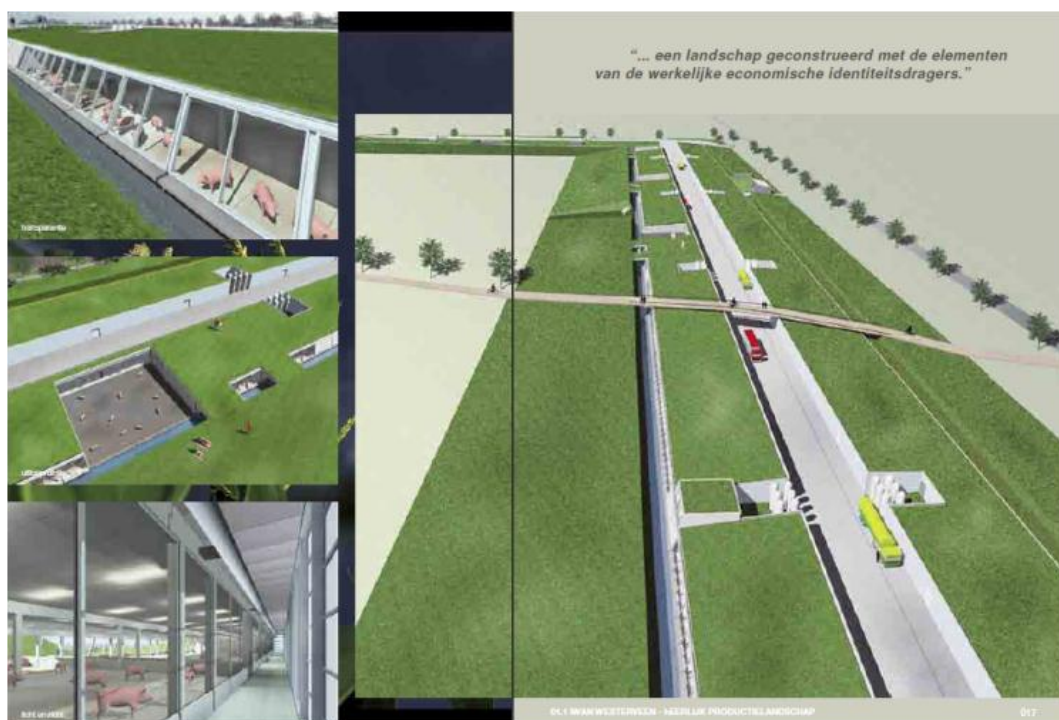
Een lichtobject op een van de gebouwen van Strijp S zal wellicht als eerste stap worden gerealiseerd (zie afbeelding).

Stallen in het landschap

Planprocessen voor ruimtelijke herstructurering in gebieden met veel intensieve veehouderij heeft geleid tot instelling van Landbouw Ontwikkelingsgebieden (LOG). In deze gebieden wordt ruimte geboden aan grootschalige landbouw. Op verzoek van provincie Noord-Brabant, het ministerie van LNV en LTO (Land en Tuinbouw Organisatie) heeft NBKS (Noord-Brabantse kunststichting, nu Bkcc) het project Stallen in het landschap georganiseerd. Doel was om innovatieve en creatieve stalontwerpen te ontwikkelen met aandacht voor duurzaamheid, welzijn van mens dier en milieu, bedrijfsvoering en inrichting van het landschap. De ontwerpogave was vooral gericht op het exterieur van de stal en inpassing van het bedrijf in de omgeving. Dit om het planproces van de herstructurering en de nadere uitwerking in de gebieden te inspireren.

Twaalf ontwerpers / ontwerpteams van uiteenlopende disciplines (kunstenaars, ruimtelijk ontwerpers zoals architecten, landschapsarchitecten) hebben een bijdrage geleverd. De resultaten zijn zowel zeer conceptueel als meer concreet, en betreffen zowel het schaalniveau van het landschap als het gebouw. Een enkel plan heeft doorgewerkt in een beeldkwaliteit plan voor een van de LOG's. Ook is op bescheiden schaal contact geweest tussen varkenshouders en ontwerpers. Het project heeft vooral de professionele discussie over ruimtelijke kwaliteit van stal en omgeving gevoed.

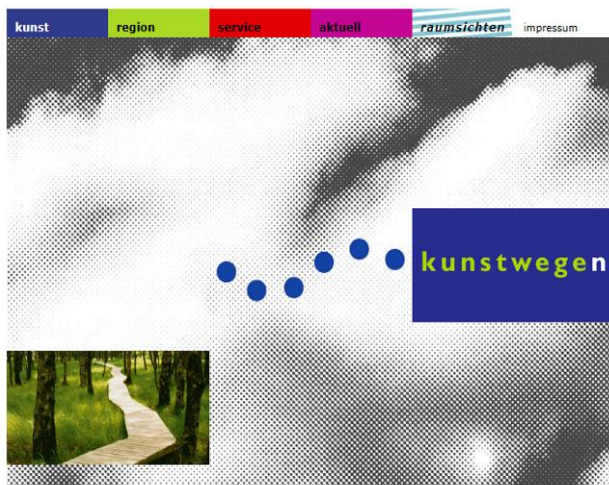

Kunstwegen NL

Kunstwegen is een Nederlands Duits project in het Vechtdal. De route van ruim 140 kilometer tussen Zwolle en Nordhorn bestaat uit 64 hedendaagse kunstwerken. Kunstwegen wordt wel een van de aantrekkelijkste openluchtmusea in Europa genoemd. Sinds 2001 participeren de Vechtdalgemeenten samen met de Duitse partners in het grensoverschrijdende project. Zoals de website www.kunstwegen.org laat zien, vinden regelmatig culturele activiteiten plaats rond de route.

Kunstwegen verbindt het landschap van het Vechtdal met de geschiedenis en levende cultuur van het gebied. Het project biedt daarmee een hoogwaardig en onderscheidend cultuurtoeristisch aanbod. Met het initiatief *Raumsichten*, dat in mei 2012 wordt geopend, krijgt Kunstwegen een nieuwe impuls. Nog sterker wordt de relatie tussen het landschap en de culturele ruimte opgezocht. Twee jaar lang werken internationale kunstenaars met bestuursdeskundigen en praktijkgerichte experts aan sociaal-politieke vraagstukken rond onze publieke leefomgeving. (www.raumsichten.org)

Kunstwegen past naadloos in de doelen van het provinciale programma "Ruimte voor de Vecht", dat naast doelen op het gebied van waterbeheer en natuur, nadrukkelijk is gericht op ontwikkeling van ruimtelijke kwaliteit en een sociaaleconomische impuls.

Het werk Landschapsmarkering Haven Hardenberg maakt onderdeel uit van de Kunstwegen-route. De gemeente Hardenberg en het Vechtdal zijn volop in beweging. Vanuit verschillende invalshoeken, o.a. het provinciale programma wordt gewerkt aan ruimtelijke kwaliteit en de belevingswaarde van de omgeving. Het Vechtpark in Hardenberg is een concrete uiting hiervan. In dat kader is een kunstopdracht verstrekt voor een landschapsmarkering Haven Hardenberg die de historie en beleving van de Vecht op inhoudelijke en beeldende wijze communiceert. Recent is het werk van Martijn Schoots opgeleverd in de Haven van Hardenberg.

3. Brede verkenning

De informatie over de projecten is in hoofdzaak verkregen door middel van vragenlijsten die de projectleiders bij de intermediaire organisaties hebben ingevuld. We hebben deze vragenlijst als achtergrond opgenomen in bijlage 1. Voor een samenvatting van de analyse verwijzen we naar zogenaamde mindmaps in bijlage 2. De analyse is besproken in een expertmeeting met de projectleiders.

3.1. Algemeen

Projecten

In de voorgaande pagina's is per project een korte impressie gegeven. De geanalyseerde projecten zijn

projectnaam	locatie	periode	Intermediaire organisatie
A1 kunstproject	Apeldoorn tot Duitse grens	2006-2009	Kunstenlab (coördinatie)
A1 vliegwielprojecten	groentransferium Holten, verzorgingsplaats Boermark	2010	Kunstenlab (coördinatie)
Strijp S	Eindhoven	2006 en verder	BKKC
Brainport Avenue	Eindhoven A2	2010- 2017	BKKC
A50	Oss - Eindhoven	2006-2014	BKKC
Stallen in het landschap	Noord-Brabant, 4 Landbouw Ontwikkelings Gebieden (LOG's)	2009	BKKC
Kunstwegen	Vechtdal Overijssel	Vanaf 2001	KCO

Fasering en typering van projecten

De projecten, of projectfasen, kunnen naar type activiteit en output worden onderverdeeld in

- Agenderend en verkennend: hierin wordt de verbinding tussen (de doelen van) het ruimtelijk project en de bijdragen van kunst verkend. In sommige gevallen werkt het kunstproject ook agenderend voor het ruimtelijk project, bijvoorbeeld om (dis)kwaliteiten van het gebied te articuleren. Dit was bij de A1 zone nadrukkelijk het geval. Deze fase leidt veelal tot een koepelvisie of raamwerk. In deze fase ligt zowel inhoud als proces overwegend bij de intermediaire organisatie. Interactie is er primair met de opdrachtgever, meestal de centrale gebiedspartij.
- Conceptueel: kunstwerken en de context waaraan zij bijdragen worden meer specifiek gemaakt. Er ontstaat zicht op een thematische en/of gebiedsgerichte programmering van kunstwerken in het gebied. Het 'programma van eisen', mogelijkheden en locaties van kunstwerken kristalliseren uit en er ontstaat een beeld welke typen kunstenaars geschikt kunnen zijn. Interactie of samenwerking komt op gang tussen intermediaire organisatie en kunstenaars. In de huidige aanpak van de organisaties is deze fase vaak verweven met de voorgaande. Denk aan 'Het zenuwstelsel' uit het Raamwerk Strijp S, dat gaat over de verbindingen, zowel binnen het terrein als met de omliggende wijken en stadsdelen. Ook is hier per thema een uitgebreide verkenning gedaan naar referentiewerken en -beelden. Bij Stallen in het landschap was het doel voornamelijk conceptueel, en zijn de uitvoerenden hier bij gezocht. Kunstwegen is afwijkend in die zin, dat het grensoverschrijdende concept Kunstwegen al bestond voordat de beleidspartijen het ruimtelijke spoor van het Vechtdal gingen ontwikkelen. Gezien de mooie complementariteit van doelen is het niet verwonderlijk dat dit ruimtelijke spoor het concept Kunstwegen heeft omarmd.

- Uitvoeringsgericht ontwerp: kunstenaars maken een concreet ontwerp voor een concrete plek. Idealiter zijn randvoorwaarden en budgetten bekend. Goede interactie met omgevingspartijen (gebruikers, grondeigenaren, wet- en regelgevers) is van groot belang. Zo werd men bij de A1 'evenementen' en later de vliegwielprojecten nadrukkelijk geconfronteerd met Rijkswaterstaat als wegbeheerder.
- Uitvoering en beheer: het project wordt in uitvoering genomen en het beheer wordt geregeld. De rol van de intermediaire organisatie neemt af, kunstenaar en betrokken omgevingspartijen regelen veel onderling. Het beheer komt bij een omgevingspartij, of een aparte stichting.

In onderstaand figuur is getracht de onderzochte projecten in dit model onder te brengen. Duidelijk is dat in het merendeel van de projecten het accent ligt op de eerste fasen. Dit is niet vreemd aangezien hier de rol van de intermediaire organisaties het grootst is en zij de projecten hebben ingebracht. Aandachtspunt ligt in een goede overgang van de ene fase naar de andere, idealiter resulterend in daadwerkelijke uitvoering van kunstwerken.

Project Typen / Fasering

Agenderend / Verkennend	Conceptueel	Uitvoeringsgericht ontwerp	Uitvoering -----> Beheer
A1 Kunstproject (2006-2009)			Tijdelijke kunstwerken
	A1 Vliegwielprojecten (2010)		Wens
Strijp-5 Raamwerk (2009-2010)		2010 en verder	Wens
Brainport Avenue Raamwerk (2010)	Wens 2012-2013	Wens 2013-2014	Wens 2014-2017
A50 Raamwerk (2006>)	Ark	NAR (2010-2012) Navel (2012)	NVDM&A + Wensen (2011)
	Stallen in het landschap	Doorwerking in beeldkwaliteitsplan Graspeel	Contact met ondernemer
Kunstwegen (Vechtdal) (2007>)	Ruimte voor de Vecht (2005>)	Landschapsmarkering Haven Hardenberg (2010)	Gereed 2011

Initiatief, opdrachtgeverschap en aansturing

Het initiatief voor de kunstprojecten ligt meestal bij de gebiedspartijen die verantwoordelijk zijn voor het ruimtelijk project. Dit zijn over het algemeen samenwerkingsverbanden van provinciale, regionale en/of lokale overheden. Een enkele keer heeft een belangenorganisatie een bepalende rol zoals de ZLTO (landbouworganisatie) bij Stallen in het landschap. De intermediaire organisaties nemen soms ook zelf initiatief (A1 zone, startfase) of brengen de kansen van kunst inbreng actief onder de aandacht van de overheden.

Het formele opdrachtgeverschap (en financiering) ligt daarmee ook overwegend bij de (samenwerkende) overheden. Soms wordt een aparte stichting in het leven geroepen (A50, Kunstwegen) waarbij overheden een belangrijke stem in het bestuur hebben. Een bijzondere samenwerkingsvorm heeft het

grensoverschrijdende project Kunstwegen. In verband met de Interreg-subsidies is hiervoor een zogenaamde EWIV (Europäische Wirtschaftliche Interessen Vereinigung) opgericht.

De aansturing gebeurt in het algemeen vanuit een stuurgroep waar de betrokken partijen zitting in hebben of het bestuur van de betreffende stichting. Het A1 initiatief, aangejaagd door kunstinstellingen, is een uitzondering.

Betrokkenheid van omgevingspartijen

De inhoudelijke betrokkenheid van omgevingspartijen (overheid, belangengroepen, gebruikers) is zeker in verkennende fasen waarin een koepelvisie of raamwerk wordt opgesteld, beperkt. Dergelijke trajecten lijken plaats te vinden in de kleine kring van de kunstinstellingen als opdracht gevende partijen. Het instellen van een klankbordgroep, wat gebeurde bij het project Stallen in het landschap, is een uitzondering. Dit verandert op het moment dat er concrete kunstprojecten tot ontwikkeling komen. De (intermediaire) kunstinstelling organiseert vaak interactie rond het project. Zo stelt men bij de A50 per project een werkgroep in en zijn rond het project landschapsmarkering Haven Hardenberg (onderdeel van Kunstwegen) bijeenkomsten met gebiedspartijen georganiseerd om goede input te krijgen voor het programma en betrokkenheid en draagvlak te bevorderen. Ook betrekken sommige kunstenaars mensen in de projectomgeving nadrukkelijk bij hun verkenning en onderzoek.

Kunstinbreng: coördinatie en uitvoering

Bij de onderzochte projecten lag de coördinatie voor de kunstinbreng bij de intermediaire organisaties. Samenwerkingsverbanden zijn daarbij geen uitzondering (bijvoorbeeld met SKOR, of in regionaal verband zoals bij A1 zone). Ze omschrijven hun taken als coördinatie, opdrachtformulering, advies, inspiratie, selectie van uitvoerders kunstopdrachten, en artistieke verantwoordelijkheid.

De verkennende rapporten (raamwerken, koepelvisies) worden in de regel door de intermediaire organisaties zelf opgesteld. Bij uitwerking in concrete projecten zijn veel kunstenaars betrokken. Vaak gaat het om wel 10-20 kunstenaars, al dan niet in teams of collectieven. Het zijn overwegend beeldend kunstenaars, maar ook ruimtelijk ontwerpers (landschapsarchitecten, architecten), industrieel ontwerpers, filmmakers, schrijvers, en (kunst)historici. Zij worden uitgenodigd en geselecteerd door de kunstinstelling en zijn meestal redelijk ervaren.

3.2. Kunstprojecten: doelen, activiteiten en resultaten

Projectdoelen

Bij de projectdoelen valt onderscheid te maken in de doelen van het ruimtelijk project en van het kunstproject dat hier aan gekoppeld is. Veel genoemde doelen bij **de ruimtelijke projecten** zijn

- Versterken ruimtelijke kwaliteit, bijvoorbeeld versterken gebiedskarakteristiek, cultuurhistorie, 'imago', internationaal vestigingsmilieu, 'dynamische en culturele uitstraling'
- ruimtelijke herstructurering, van toepassing bij Striip S en Stallen in het landschap (herstructurering veehouderij)
- economische ontwikkeling, met name door goede bereikbaarheid, recreatie en toerisme en vestigingsmilieu kennisintensieve sectoren
- duurzame ontwikkeling, met onder meer aandacht voor natuur- en wateropgaven.

De doelen die naar voren komen bij de **kunstprojecten** laten zich samenvatten in:

- benutten van de denkkraft van kunstbrengers: creatieve en innovatieve ontwerpen, visievorming die voorbij de bestaande denkkaders gaat, het verkennen van een breed spectrum aan mogelijkheden voor culturele inbreng, bieden van inspiratie voor de ruimtelijke ontwerpopgaven
- verduidelijken of 'ontsluieren' van de kenmerken gebied, ook de niet direct zichtbare culturele kenmerken. Veel aandacht voor verhalen door de tijd heen: verleden, heden, toekomst; die informatie op een bijzondere manier aanbieden aan het publiek
- profileren van het gebied en de gebiedsopgave: zichtbaar maken dat er iets gebeurt, een etalage bieden (Brainport d.m.v. licht en kunst), het bieden van belevenissen, bijzondere ervaringen, al dan niet tijdelijk, herkenbaarheid van plekken vergroten door oriëntatiepunten te bieden
- maatschappelijk draagvlak versterken voor de ruimtelijke veranderingen die gaan komen

Producten en activiteiten van de kunstprojecten

De resultaten die de kunstprojecten opleveren zijn onder te verdelen in materiële producten zoals ontwerpen en kunstwerken en niet materiële producten zoals onderzoeken en communicatie-uitingen. In de onderzochte projecten overheersen de niet-materiële resultaten.

- **Onderzoek** doen de uitvoerenden naar de karakteristieken en kwaliteiten van het gebied, onder meer door middel van kaartstudies, veldonderzoek, literatuur of gesprekken met passanten. Ze verkennen de mogelijkheden van de plek door bijvoorbeeld het zoeken van referentieprojecten of – beelden en gesprekken met betrokkenen. Het onderzoek legt verschillende betekenislagen van het landschap bloot die men in begrijpelijke vorm overdraagbaar wil maken. Bijvoorbeeld door met behulp van tijdelijke kunstwerken of manifestaties een bepaald gevoel op te roepen. Zo wordt het lastige begrip identiteit van onverwachte kanten belicht.
- In sommige projecten (A1, A50) is veel aandacht voor **communicatie**, al bestaat de indruk dat vooral professionals worden bereikt. Resultaten uit het onderzoek worden gepresenteerd in expertmeetings, nieuwsbrieven en ook de digitale mogelijkheden (websites, filmpjes en dergelijke) worden volop benut.
- Bij **bijzondere evenementen** of openingen wordt regionale pers gemobiliseerd, gericht op het algemene publiek. Bij de A1 zijn allerlei publieksactiviteiten op locatie georganiseerd zoals een mobiele presentatie die op parkeerplaatsen kon worden gestationeerd, naast bijvoorbeeld een kleurwedstrijd voor scholen. A50 en Kunstwegen beogen nadrukkelijk ook een **recreatief publiek** te trekken.
- De projecten die (nog) niet hebben geleid tot uitvoering (Strijp S, Brainport Avenue) hebben beduidend minder geïnvesteerd in externe communicatie. De vraag is of een actievere communicatiestrategie tot meer aandacht voor uitvoering had kunnen leiden.
- Het project Stallen in het landschap heeft bewust een klankbordgroep ingesteld vanuit partijen die als communicatiekanaal naar groepen professionals konden dienen. Dit heeft maar beperkt gewerkt.

Tastbare productresultaten zijn **ontwerpen** voor gebieden of plekken en de kunstwerken zelf. Behalve voor Brainport Avenue en Strijp S zijn op verschillende schaal- en abstractieniveaus ontwerpen gemaakt, variërend van conceptuele schetsontwerpen zoals een routevisie of een landschapsvisie, tot uitgewerkte, op uitvoering gerichte ontwerpen en maquettes. Bij de ontwerpen op hogere schaalniveau zijn vaak ruimtelijk ontwerpers (met name landschapsarchitecten) betrokken. Behalve doorwerking naar de uitvoering van een kunstproject kan er ook sprake zijn van beleidsmatige doorwerking. Dat is bijvoorbeeld het geval bij een ontwerp van Parklaan landschapsarchitecten voor 'Stallen in het landschap'. Dat heeft een fundament gelegd onder het beeldkwaliteitplan van het Landbouw Ontwikkelingsgebied.

Uitgevoerde kunstwerken zijn bij de onderzochte projecten in de minderheid. Bij het A1zone project is een behoorlijk aantal **tijdelijke kunstwerken** of performances gerealiseerd. Dit heeft bijgedragen aan de externe zichtbaarheid. Bij de A50 is in relatief korte tijd een kunstwerk gerealiseerd en staan de volgende realisaties in de grondverf. Financiering blijkt hierbij de meest bepalende factor. De uitvoering van Landschapsmarkering Haven Hardenberg, onderdeel van Kunstwegen, is bijzonder voortvarend opgepakt.

Goede **afstemming op het ruimtelijk traject** van Vechtpark en Haven, procesmatig en financieel, zal hieraan zeker hebben bijgedragen.

3.3. Financiën

Budgetten

Van de onderzochte projecten is een globaal beeld welke budgetten ermee gemoeid zijn. Interessanter dan de concrete bedragen is de **verhouding tussen budgetten**:

- totaal budget ruimtelijk project: tientallen tot honderden miljoenen euro. Bijvoorbeeld gebiedsontwikkeling A2, Brainport Avenue, wordt geraamd op 75 miljoen euro, totaalbegroting A50 is 400 miljoen
- uitvoeringsbudget kunstprojecten: enkele miljoenen tot tien miljoen, bijvoorbeeld de raming voor kunst in Brainport Avenue is 1,5 miljoen; de vier projecten van Kunst A50 zijn begroot en deels al uitgevoerd voor 2 totaal miljoen euro
- ontwerpbudget kunstprojecten gericht op realisatie: enkele tonnen. Bijvoorbeeld de kosten voor de A1 vliegwielprojecten (schetsontwerpen) bedroegen 215.000 euro.
- budget voor de verkenning / raamwerk kunstbreng: enkele tientallen duizenden euro. Bijvoorbeeld voor het Raamwerk voor Brainport Avenue wordt dit geschat op ca. € 25.000

Relatieve verhouding tussen budgetten

Ruimtelijk projectbudget	
Uitvoeringsbudget kunstprojecten	
Ontwerpbudget kunstprojecten	
Verkenning/ Raamwerk kunstbreng	

Financiers en afsprakenkaders

Financiers van kunstprojecten zijn meestal **overheden**, van gemeentelijk tot Europees. Ook de intermediaire organisaties worden voor hun inzet betaald vanuit overheidsgeld.

Uitvoering is zelden van te voren goed geregeld of budgettair afgedekt. Stap voor stap wordt bekeken wat een volgende fasen kan inhouden. Het **verwachtingenmanagement** op dit punt laat te wensen over, zowel

vanuit de opdrachtgevende partijen als vanuit de intermediaire organisaties. Voor uitvoering van projecten zijn de intermediairs nogal eens zelf aan zet om budgetten bijeen te sprokkelen. Interessante constructie vond plaats bij de A50, waar gewerkt is met **intentieverklaringen** voor de overgang van raamwerk naar uitvoeringsgerichte projecten (wat niet wil zeggen dat daarmee de uitvoering is geregeld).

3.4. Evaluatie door projectleiders

Realisatie van gestelde doelen

De projectleiders zijn over het algemeen van mening dat de doelen, hoewel soms in de loop van het proces bijgesteld, zijn behaald. Dit geldt niet voor Strijp S en Brainport, waar onduidelijkheid bestaat over **continuïteit en uitvoering**. Ook voor A1, A50 en Kunstwegen blijft het concreet realiseren van kunstwerken een kwestie van 'volhouden'.

Men ziet duidelijk **meerwaarde** van de kunstbreng in het planningsproces. Die wordt vooral gezien in de realisatie van de concrete kunstwerken (plekken met bijzondere kwaliteit, in plaats van regulier technisch ontwerp).

Succesfactoren en leerpunten

Belangrijke succesfactoren zijn

- de kwaliteit van de **geleverde bijdragen** in het proces, goede verkenningen, aansprekende ontwerpen
- goede **samenwerking** met sleutelfiguren of organisaties in de projectomgeving, als intermediair een spilfunctie kunnen vervullen en bruggen kunnen slaan, bijvoorbeeld tussen een technische of bureaucratische en culturele oriëntatie
- concrete **resultaten** laten zien

Meer aandacht zouden de projectleiders in het algemeen willen besteden aan

- de **context** van het project: met welke partijen, routines, regels, vastgesteld beleid, ruimtelijke doelen heb je te maken? Wat vinden deze partijen belangrijk? Samen te vatten als omgevingsbewustzijn. Samenwerking binnen het ruimtelijk proces, in een vroeg stadium, is eveneens een veel gehoorde aanbeveling.
- **verwachtingenmanagement**: zowel naar opdrachtgevers als kunstenaars meer aandacht besteden aan het articuleren van de ambities, en dit herformuleren bij gewijzigde omstandigheden. Uitkomsten vastleggen, processturing op dit punt strakker formaliseren.
- Publiciteit: **gericht communiceren**, waarbij doelen, doelgroepen en in te zetten communicatiemiddelen bewust worden ingezet. Ook de kunstuitingen zelf zijn als communicatiemiddel te beschouwen.

4. Maatschappelijke baten van kunstinbreng in de openbare ruimte²

4.1. Algemeen

Dit hoofdstuk beschrijft algemene, kwalitatieve noties ten aanzien van mogelijke baten van kunstinbreng bij ruimtelijke processen. Om de precieze voordelen van projecten mét kunstinbreng ten opzichte van projecten zonder kunstinbreng te kunnen bepalen, zouden beide typen projecten met elkaar moeten worden vergeleken. De aard van dit onderzoek laat dat niet toe. In dit onderzoek is gezocht naar wat de voordelen zouden kunnen zijn op basis van projecten waar wel kunstinbreng was.

Kunstinbreng in gebiedsontwikkeling kan op de volgende manieren voordelen opleveren:

- Meer **draagvlak** door goede kwaliteit van het ontwerp en het proces; dit leidt tot minder kosten in de planfase. Als de gemeenschap meer bijdraagt aan de planvorming kan dit ook leiden tot minder kosten tijdens de uitvoering en in het beheer, door bijdragen in beheer en zorg voor de plek. Kwaliteit van het ontwerp beschrijven we hier als: passend bij de behoeften en beleving van de gebruikers
- Meer kwaliteit van het **ontwerp dat tot uitvoering** komt door een beter inhoudelijk proces; dit leidt tot meer maatschappelijke meerwaarde (hoge baten, lage kosten).

Kunstinbreng kan dus op twee manieren bijdragen aan een ontwerp dat goed past bij de behoeften en beleving van de gebruikers: via kunstinbreng in het ontwerp*proces* zonder dat realisatie van kunstwerken centraal staat, en via concrete kunstuitingen in het ontwerp dat tot uitvoering komt. In het A1 zone project was bijvoorbeeld de eerste fase vooral gericht op inbreng in het proces, terwijl de vliegwielprojecten waren gericht op uitvoering.

Voordelen van meer draagvlak (door een beter ontwerp en proces)

De voordelen van meer draagvlak, door een beter inhoudelijk ontwerp en proces, kunnen worden meegenomen in een maatschappelijke kosten-batenanalyse (MKBA, zie tekstbox 1 op pagina 24 voor nadere uitleg). Helaas zijn deze baten tot op heden nog beperkt onderzocht en zijn er geen ervaringscijfers bekend om deze baten te ramen. In algemene zin kunnen we hier wel het volgende over zeggen.

- Meer draagvlak kan leiden tot een versnelling van het planproces. Een besparing op het planproces, wat zo'n 10% van de uitvoeringskosten bedraagt, kan een interessante baat opleveren.
- Meer draagvlak kan ook leiden tot minder beheerkosten omdat de gemeenschap zelf meer zorg draagt. Ook dit kan een interessante baat opleveren, omdat beheerkosten ook 10% van de totale uitvoeringskosten kunnen bedragen. Afhankelijk van het project kan dit percentage veel hoger of lager liggen.
- Meer draagvlak kan ook leiden tot meer baten doordat het plan en de voorgestelde maatregelen überhaupt worden uitgevoerd, terwijl deze zonder draagvlak niet of in mindere mate zouden worden uitgevoerd (en voorbereidingskosten wel gemaakt zijn).

Conclusie: Zoals we zagen in paragraaf 3.3 is het budget voor kunstinbreng slechts een fractie van de totale uitvoeringskosten van grote ruimtelijke projecten. Omdat kunstinbreng in een goed proces bij kan dragen aan meer draagvlak kan kunstinbreng op die manier **terugverdiend** worden.

Voordelen van een beter ontwerp

Ook de maatschappelijke waarde van een beter ontwerp kan worden meegenomen in een maatschappelijke kosten- batenanalyse. Over de baten van een beter ontwerp is inmiddels meer bekend. Ook bestaan er

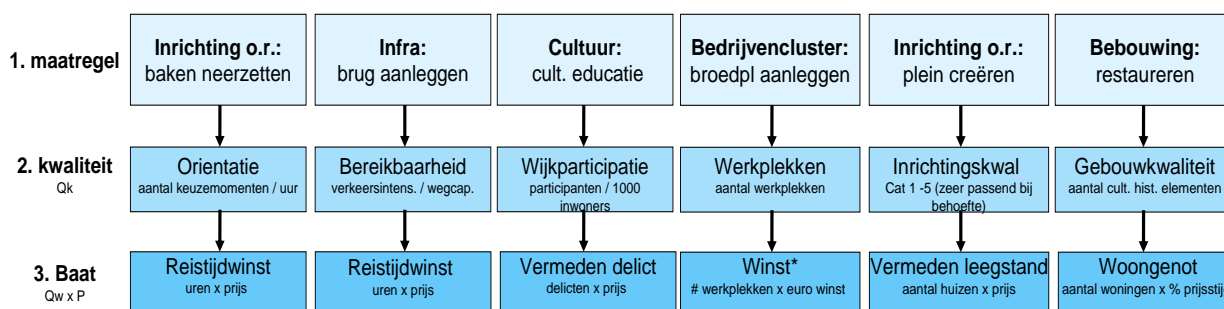
² Met dank aan Ursula Kirchholtes, Witteveen + Bos

ervaringscijfers die, samen met gebiedseigen gegevens en gegevens over specifieke inrichtingsmaatregelen, gebruikt kunnen worden om de baten te ramen.

In onderstaande afbeelding staan de stappen voor de berekening van een 'baat door meer ontwerp kwaliteit' in een zestal voorbeelden geïllustreerd. Eerst wordt nagegaan welke fysieke of sociale verandering door de maatregel teweeg wordt gebracht die zonder maatregel niet zou zijn gebeurd. Dat is de stap van maatregel naar kwaliteitsverandering. Vervolgens wordt nagegaan wat het voordeel van de kwaliteitsverandering is en voor wie, en hoe groot dit voordeel is. Dat is de stap van kwaliteitsverandering naar baat. Voor de berekening van kwaliteitsveranderingen en baten worden modellen of kengetallen gebruikt.

Afbeelding: voordelen (maatschappelijke waarde) van meer ontwerp kwaliteit

De baten uit de voorbeelden zijn in diverse MKBA's berekend. Zo is in de MKBA Utrecht Overvecht de baat 'vermeden kosten van delicten' en 'verhuizingen door meer sociaal vertrouwen en 'vermeden kosten van leegstand door meer inrichtingskwaliteit van de openbare ruimte' geraamd. In de MKBA Creatieve broedplaatsen Amsterdam is de baat 'winst door meer creatieve werkplekken' geraamd. En in de MKBA Tiendplein is de baat 'vermeden kosten van leegstand door meer inrichtingskwaliteit van de openbare ruimte' en 'verervingswaarde en meer recreatieve belevingswaarde door meer cultuurhistorische bebouwing' geraamd. Deze baten waren significant ten opzichte van de andere baten. Significant wil zeggen dat het een substantieel deel van de totale baten uitmaakte.

MKBA

A4 A13/16 Delft-Schiedam
reistijdwinst door
infra in Zuid-Holland

Investeren in landschap
beter wonen, recreëren, gezonder

Tiendplein
minder omrijden, leegstand,
horecawinst

Eindhoven Brainport
meer 'brains' door infra
natuur en R&D concentratie

Multifunctionele Waterkering Zone Groningen
beter wonen, recreëren en beschermen

Kaderrichtlijn Water NL
recreëren, gezondheid,
klimaatveiligheid door water en natuur

Wijkplan Utrecht Overvecht
beter wonen, minder delicten, leegstand, gezonder

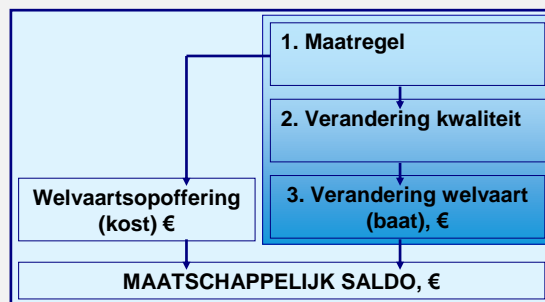

Tekstbox 1: De MKBA en de verankering in planprocessen

Wat is de MKBA?

De MKBA (Maatschappelijke Kosten Baten Analyse) is een sectoroverschrijdend afwegingsinstrument waarbij alle kwaliteitsveranderingen ten gevolgen van een maatregel worden vertaald naar baten en worden afgewogen tegen de kosten. Baten die buiten het projectgebied en op de lange termijn optreden tellen ook mee. De reden voor de vertaling van kwaliteitsveranderingen naar baten is dat uiteenlopende kwaliteitsveranderingen, zoals luchtkwaliteit, bereikbaarheid en recreatiecapaciteit, doorgaans in uiteenlopende eenheden staan uitgedrukt. Daardoor is optellen en afwegen tegen de kosten niet mogelijk. Door na te gaan hoeveel mensen een voordeel hebben van een kwaliteitsverbetering en wat de prijs daarvan is, is het mogelijk om alle kwaliteitsveranderingen te vertalen naar baten in euro's. Het is bijvoorbeeld bekend hoeveel minder mensen ziek worden door een betere luchtkwaliteit. Ook is bekend wat een zieke kost in termen van vermeden medische kosten en arbeidsuitval. Door het aantal zieken te vermenigvuldigen met de prijs kan een baat worden berekend in euro's. De MKBA resulteert in een saldo, een kosten-batenratio en een verdeling van kosten en baten over partijen.

Verankering van de MKBA in planprocessen

MKBA's worden toegepast voor besluiten op alle schaalniveaus en maatregeltypen. De methodiek voor de maatschappelijke kosten-batenanalyse is door de ministeries vastgelegd (Eijgenraam, e.a., 2000; Ruijgrok e.a., 2004). Voor grote projecten op gebied van infrastructuur, water, natuur, woningbouw, etc. geldt de verplichting om de MKBA resultaten mee te nemen bij de besluitvorming. Dit geldt onder andere voor MIRT (Meerjarenprogramma Ruimte, Infrastructuur en Transport) projecten. Voor de berekening van baten worden batenformules gebruikt waarin batenkengetallen en gebiedseigen gegevens worden gecombineerd. Batenkengetallen staan vermeld in naslagwerken en onderzoeken (Ruijgrok, e.a., 2006, Kirchholtes e.a., 2011). De MKBA methode wordt gebruikt in de ontwerpfase van het planproces door te beredeneren welke (grote) baten ontstaan door het oplossen van problemen en benutten van kansen. De MKBA wordt ook gebruikt in de evaluatiefase om de kosten en baten te berekenen en op basis daarvan het project te optimaliseren. Dit geeft strategische beslis-informatie aan bestuurders.

Wat zijn baten van meer kunst-inbreng?

Kunst-inbreng kan leiden tot een beter ontwerp en meer draagvlak. Voorbeelden van baten van een beter ontwerp zijn:

- vermeden leegstand door meer inrichtingskwaliteit van de openbare ruimte;
- meer recreatieve belevingswaarde en verervingswaarde door meer cultuurhistorische kwaliteit van het landschap, de bebouwing en archeologie;
- meer vastgoedwaarde door meer bebouwingskwaliteit;
- meer winst door meer creatieve werkplekken in een wijk;
- vermeden delict- en verhuiskosten door meer sociaal vertrouwen door meer cultuurparticipatie in de wijk.

Uit de praktijk in andere MKBA's blijkt dat deze baten significant zijn. Voorbeeldbaten van meer draagvlak zijn vermeden plan- en beheerkosten. Mogelijk zijn dit eveneens significante baten.

Algemene regels om de omvang van de baten te voorspellen

De algemene regel om maatschappelijke meerwaarde te bereiken luidt:

- meer baten
- voor meer mensen
- tegen lage kosten.

In tekstbox 2 wordt dit verder uitgelegd.

Tekstbox 2

1. Hoe slechter de uitgangssituatie, hoe groter de baat.

Als de kwaliteit in de uitgangssituatie van een locatie laag is, zijn doorgaans grotere baten te behalen dan in buurten die al een hoge uitgangskwaliteit hebben.

2. Hoe groter de effectiviteit van de maatregel hoe groter de baat.

Vaak is de invloed van de maatregel op de kwaliteit groter wanneer de maatregel de oorzaak achter het probleem aanpakt in plaats van symptomen bestrijdt. Dus hoe groter de kwaliteitsverbetering en hoe beter deze aansluit bij de behoefte van gebruikers, hoe groter de baat. En ook: hoe meer verschillende effecten van één maatregel, hoe hoger de baten.

3. Hoe meer mensen voordeel hebben, hoe groter de baten.

Het aantal mensen dat voordeel heeft, wordt bepaald door de kenmerken van de locatie.

4. Baten worden groter naarmate ze vroeger, vaker en langer optreden.

Baten die vanaf de start van een project optreden en jaarlijks terugkomen, tellen een factor 20 zwaarder mee dan een baat die alleen in jaar 1 optreedt. Hetzelfde geldt voor de maatregelkosten. Zorg dat de kosten niet te ver vooruitlopen op de baat. Start met de oplossing voor het meest urgente probleem en pak later de minder urgente problemen aan.

5. Hoe lager de kosten, hoe hoger het saldo

Als twee maatregelen hetzelfde effect opleveren, kies dan de goedkoopste.

4.2. Waardering proceskwaliteit en potentie maatschappelijke meerwaarde

Zoals hiervoor werd aangegeven, kunnen baten ontstaan door een goede kwaliteit van het proces, en door de kwaliteit van het ontwerp dat tot uitvoering komt. In de expertmeeting met projectleiders (januari 2012) is globaal geïnventariseerd welke meerwaarde de afzonderlijke projecten zouden kunnen opleveren. Ook is de kwaliteit van het proces met een expert oordeel getypeerd.

Tabel: proceskwaliteit en potentiële meerwaarde³

	Waardering proceskwaliteit	Potentie maatschappelijke meerwaarde
A1	Goed: vervolg op eigen initiatief, invloed op agendasetting, integraal ontwerpproces	Stellen van de juiste opgave en politiek draagvlak= winst in proceskosten, vliegwielprojecten: routing, recreatief gebruik en beleving, sociale veiligheid, cultuurhistorie
Brainport	Matig: <ul style="list-style-type: none">• Projectmanagement SRE• Communicatie tussen partijen• verwachtingenmanagement	Routing, beleving, reistijd, oriëntatie, sociale veiligheid, recreatieve belevingswaarde, (loon&winst)
Strijp S	Zeer matig: verantwoordelijkheden niet duidelijk	Betekenis voor innovatie/ creativiteit (= meerwaarde op termijn), hoge potentie: festivals, veel gebruikers, leefbaarheid, cultureel vestigingsklimaat, woongenot, loon & winst, recreatieve beleving, vermeden kosten leegstand
A50	Goed: sterke organisatorische structuur	Sociale veiligheid, leefbaarheid, identiteit, (vestigingsklimaat), recreatief gebruik (koppeling langzaam en snelverkeer), verervingswaarde ⁴ cultuurhistorie
Stallen	Goed: juiste partijen, effectief proces	Vooraf op termijn meerwaarde, landschappelijke kwaliteit, recreatie, vestigingsklimaat, woongenot

Goed planproces: voorwaarde, maar niet voldoende voorwaarde

Uit dit overzicht blijkt dat alle projecten *in potentie* kunnen bijdragen aan maatschappelijke meerwaarden. Hiervoor is het echter noodzakelijk dat ook de kwaliteit van het proces zodanig is, dat tot uitvoering wordt overgegaan. Zoals gezegd zijn de condities bij Brainport en Strijp S niet zodanig dat concreet zicht is op uitvoering van projecten terwijl dit wel verwacht werd toen de raamwerken werden opgesteld.

Een goede proceskwaliteit in de zin van succesvolle besluitvorming en planuitvoering hoeft echter nog niet te betekenen dat daarmee ook een optimale maatschappelijke baat wordt gerealiseerd. Zeker als planprocessen niet gericht zijn op het betrekken van de omgeving, in de inhoudelijke invulling en het toekomstige beheer, dan kunnen kansen worden gemist. Weliswaar kan een plan dan worden uitgevoerd, maar de baten blijven bijvoorbeeld beperkt tot een beperkte groep gebruikers, of er ontstaat onvoldoende gevoel van 'eigenaarschap', met mogelijke beheerproblemen tot gevolg. Hierdoor wordt de aanvankelijke kwaliteitsverbetering teniet gedaan en verdwijnen de baten.

³ De analyse van het project Kunstwegen was op dat moment nog niet beschikbaar en kon zodoende niet in het oordeel van de groep betrokken worden.

⁴ 'Verervingswaarde' is de waarde die men toekent aan het doorgeven van cultuurhistorie (landschap, archeologie, monumenten) aan het nageslacht.

Tekstbox 3: tevredenheid van betrokkenen in het planproces versus een positief maatschappelijk saldo

De ervaring met het uitvoeren van maatschappelijke kosten-baten analyses (MKBA) in ruimtelijke planprocessen leert dat een hoge tevredenheid van de betrokkenen over het planproces en een positief maatschappelijk saldo tegengesteld kunnen zijn (informatie via Witteveen en Bos, Ursula Kirchholtes). Hoge tevredenheid over het proces bij het groepje betrokkenen en een negatief saldo; Mogelijk is in dit proces onvoldoende gestuurd op hoge baten en lage kosten eventueel in combinatie met een lage betrokkenheid van de baathebbers. Er is bijvoorbeeld onvoldoende in beeld gekomen wat de belangrijke baten kunnen zijn, waar de specifieke behoeften van de baathebbers liggen en wat de goedkopere maatregelen zijn om te voldoen aan de behoeften. In dat geval is de proceskwaliteit onvoldoende geweest. Een andere mogelijkheid is dat er wel gestuurd is op hoge baten en lage kosten, maar dat het saldo negatief blijft. Op die manier kan onderbouwd en gedragen besloten worden dat niks doen de beste optie is. In dat geval was de proceskwaliteit wel voldoende.

Lage tevredenheid over het proces bij de baathebbenden, de bevoegde gezagen en belangenorganisaties en hoog saldo in de MKBA; In dit proces is voldoende gestuurd op hoge baten en lage kosten, maar de baathebbenden, de bevoegde gezagen en belangenorganisaties staan niet achter het project, bijvoorbeeld omdat zij naar hun idee onvoldoende betrokken zijn geweest. In dat geval was de proceskwaliteit onvoldoende.

Kortom: een goed planproces, waarbij de juiste kennis (experts, ontwerpers, kunstenaars, beleid) en gebiedsinbreng op de juiste momenten samenkomen en wordt afgestemd, is een belangrijke voorwaarde voor succesvolle uitvoering. Aandacht voor de **planinhoud**, en daarbinnen specifiek voor potentiële maatschappelijke meerwaarde in relatie tot kosten, kan daarenboven leiden tot een hoger maatschappelijk rendement op investeringen.

4.3. De potentiële baten van kunstinbreng in de projecten

In onderstaand overzicht staan potentiële baten door de kunstinbreng weergegeven, zoals die mogelijk in een MKBA zouden kunnen worden becijferd. Het is een eerste inschatting en niet uitputtend. De omvang van de baten is niet geraamd in dit onderzoek. Hiervoor zou per project een grove inschatting gemaakt kunnen worden met de gebiedskenners van de case. Om de omvang van de baat te voorspellen zijn basisgegevens over het gebied en de concreet te nemen maatregelen nodig, in combinatie met de algemene regels uit tekstbox 2.

Baten	Omschrijving en voorbeelden
Vermeden kosten van leegstand door meer inrichtingskwaliteit openbare ruimte	Wanneer de inrichtingskwaliteit van de openbare ruimte verbetert, zal er minder leegstand optreden bij de woningen die aan deze openbare ruimte grenzen. De baat <i>vermeden kosten van leegstand</i> geldt voor de vastgoedeigenaren. De projecten Groentransferium A1, Strijp-S (Eindhoven) en Kunstwegen (Hardenberg) vinden plaats vlakbij woningen, waardoor deze baat kan ontstaan.
Vermeden delictkosten door meer sociale controle buitenruimte	Wanneer meer mensen in de (aantrekkelijke) openbare ruimte aanwezig zijn, ontstaat er meer sociale controle waardoor het aantal delicten daalt. Dit leidt tot de baat <i>vermeden delictkosten</i> . De baat vermeden delictkosten geldt voor bewoners, recreanten en gemeente.

	<p>Met name op Strijp (Eindhoven), een stedelijk gebied waar over het algemeen meer delicten plaatsvinden, kan deze baat ontstaan.</p>
<p>Meer woongenot door meer gebouwkwaliteit en door aantrekkelijker uitzicht op cultuurhistorische panden en natuur</p>	<p>Wanneer de bebouingskwaliteit stijgt of wanneer de woonomgeving aantrekkelijker wordt (meer nabijheid van natuur in een straal van 400 meter of uitzicht op cultuurhistorische panden) stijgt de vastgoedwaarde. De baat <i>woongenot</i> geldt voor de bewoners. Deze baat is waarschijnlijk bij Strijp S en wellicht ook bij Kunstwegen en Groentransferium Holten als projecten in de woonomgeving worden uitgevoerd.</p>
<p>Meer recreatieve belevingswaarde recreatiegebied door meer recreatiekwaliteit</p>	<p>Wanneer de recreatiekwaliteit stijgt (meer toegankelijk, doorkruisbaar, voorzieningen, betere inrichting of meer areaal) en er is in het gebied een tekort aan dat type recreatiekwaliteit, stijgt het aantal recreatiebezoeken of de waardering per bezoek. De baat <i>recreatieve belevingswaarde</i> geldt voor de recreanten. Indien de verbetering van de recreatiekwaliteit aansluit bij de behoefte van de gebruikers en er een tekort is, behoort stijging van de recreatieve belevingswaarde bij alle onderzochte cases tot de mogelijkheden.</p>
<p>Meer recreatieve belevingswaarde snelwegomgeving door meer recreatiekwaliteit⁵</p>	<p>Wanneer het uitzicht vanaf de weg op een gebied aantrekkelijker is stijgt het aantal autoritjes of de waardering van de automobilist voor de reis. De baat <i>recreatieve belevingswaarde</i> geldt voor de automobilist. Indien de verbeteringen van de recreatieve kwaliteit gericht is op de behoefte van de automobilisten, zoals dat bij de A50, A1 en Brainport Avenue de bedoeling is, stijgt de recreatieve belevingswaarde.</p>
<p>Meer exploitatiewinst door een aantrekkelijker inrichting van de openbare ruimte</p>	<p>Wanneer de recreatiekwaliteit stijgt kan dit tot meer bezoeken of meer uitgaven per bezoek leiden. Daardoor stijgt de winst van de exploitant. De baat geldt voor de exploitant.⁶ Deze baat treedt mogelijk op in de case A1 bij de ondernemer bij de P&R. Ook het project Kunstwegen in het Vechtdal kan sterk op deze baat insteken, evenals het A50 kunstproject Sonse Heide.</p>
<p>Meer verervingswaarde door meer cultuurhistorie (bebouwing, landschap, archeologie)</p>	<p>Wanneer de voorraad cultuurhistorie stijgt, kan de huidige generatie meer cultuurhistorie doorgeven aan het nageslacht. Hieraan hecht de huidige generatie waarde. De baat <i>verervingswaarde van cultuurhistorie</i> geldt voor de bewoners. Verervingswaarde door meer bouwkwaliteit treedt mogelijk op in de case Stallen in het Landschap en Strijp S, en de baat verervingswaarde door cultuurhistorisch landschap treedt op in de case A50.</p>
<p>Meer arbeidsproductiviteit (winst, loon voor werknemers en</p>	<p>Wanneer de leefomgeving verbetert kan dit bijdragen aan een beter vestigingsklimaat voor werknemers ('brains'). Hierdoor worden extra</p>

⁵ Deze baat is nog niet aangetoond in eerder onderzoek. Het is wel bekend dat automobilisten omrijden vanwege de aantrekkelijkheid van een route en dat zij een aantrekkelijker route dus meer waarderen dan een onaantrekkelijker route.

⁶ Wanneer de extra uitgaven door buitenlandse recreanten worden gedaan is dit tevens een baat voor Nederland. Als Nederlanders extra uitgeven aan de exploitant is dit een verschuiving omdat zij dezelfde euro elders in Nederland niet uitgeven.

bedrijven) door clustering 'brains' door beter vestigingsklimaat voor 'brains' door aantrekkelijkere leefomgeving (identiteit, imago)	brains aangetrokken. Door de extra clustering van de extra brains zouden meer innovaties kunnen ontstaan wat kan leiden tot meer arbeidsproductiviteit. De baten <i>loon en winst door meer arbeidsproductiviteit</i> geldt voor de werknemer en het bedrijf. Indien de leefomgeving verbeterd wordt naar de behoefte van de 'brains' in de cases Brainport en Strijp-S treedt mogelijk de baat meer arbeidsproductiviteit op.
Meer arbeidsproductiviteit (winst, loon voor werknemers en bedrijven) door beter vestigingsklimaat recreatiebedrijven door aantrekkelijkere omgeving (identiteit, imago)	Wanneer de leefomgeving verbetert, kan dit bijdragen aan een beter vestigingsklimaat voor recreatiebedrijven. Wanneer deze bedrijven meer winst maken dan eerst elders ontstaat de baat winst. Deze baat geldt voor de ondernemer. Mogelijk treedt deze baat op in de case Kunstwegen of bij uitwerking van het Groentransferium Holten en Brainport Avenue.
Reistijdwinst en vermeden reiskosten door vermeden omrijden door betere oriëntatiepunten voor automobilisten	Wanneer de oriëntatie verbetert, en met name op plekken waar de route onduidelijk is, daalt de kans dat het wegverkeer (automobilisten en vrachtverkeer) verdwaalt. Daardoor wordt er minder omgereden. Dit leidt tot de baat <i>reistijdwinst</i> . Omdat dit wegverkeer ook minder reiskosten hoeft te maken leidt dit tevens tot de baat vermeden reiskosten. Deze baten gelden voor het wegverkeer. Mogelijk treedt deze baat op in de cases A1, A50, Brainport en Strijp. Indien er in de huidige situatie niet wordt omgereden treedt deze baat niet op.
Reistijdwinst en vermeden reiskosten automobilisten door minder files door meer treingebruik door aantrekkelijkere P&R voor automobilisten	Wanneer de P&R aantrekkelijker wordt zullen meer automobilisten gebruik maken van de trein in plaats van de auto. Als door het wegvallen van een aantal automobilisten het aantal files vermindert, heeft het overige wegverkeer minder reistijd. Dit leidt tot de baat <i>reistijdwinst</i> . Omdat dit wegverkeer ook minder reiskosten hoeft te maken leidt dit tevens tot de baat <i>vermeden reiskosten</i> . Deze baten gelden voor het overige wegverkeer. Deze baat treedt mogelijk op bij de case A1 P&R (Groentransferium Holten).
Vermeden kosten van ongelukken door meer rust	Wanneer een rustplek op een strategische locatie op de route ligt en aantrekkelijker wordt, kan het aantal rustpauzes stijgen. Hierdoor daalt mogelijk de kans op ongelukken. De baat <i>vermeden kosten van ongelukken</i> geldt voor het wegverkeer. Deze baat wordt doorgerekend aan bedrijven en overheden vanwege de kosten van arbeidsuitval en medische behandelingskosten. Deze baat treedt mogelijk op bij de case A1, A50 (aantrekkelijke verzorgingsplaatsen).
Vermeden proceskosten door meer draagvlak (passend proces en ontwerp)	Wanneer er meer draagvlak is voor een project door een beter proces en ontwerp dalen vermoedelijk de plankosten (goedkope preventie vooraf voorkomt dure reparaties achteraf doordat verlies aan vertrouwen moet worden goedgeemaakt, doordat stappen overgedaan moeten worden, doordat hoge gerechtskosten gemaakt moeten worden). Deze baat geldt voor overheden en bedrijven. Deze baat kan in potentie bij elke case optreden waar projecten in uitvoering worden genomen.

Uit de tabel blijkt dat er 13 verschillende baten van kunst-inbreng zijn gevonden die een rol zouden kunnen spelen in de zes cases. Het blijkt dat de baathebbenden verschillen van bewoners en recreanten tot gemeente, automobilisten en bedrijven. De omvang van de baten kan nog niet geraamd worden. Voor een kwantitatieve raming van de baten moet verder worden ingezoomd op elke case. Eenzelfde baat zal niet in iedere case even groot zijn. Dat hangt tevens af van de omvang van de maatregel en gebiedskenmerken, o.a. hoeveel mensen er wonen, recreëren, hoeveel automobilisten er langs komen etc.

Verder bleek dat de kunstenaars ook een bijdrage leverden aan het **integraal benaderen** van het project. Het voordeel van een integrale benadering is dat er op die manier vaak mogelijkheden voor 'meekoppelen' naar boven komen. D.w.z. projecten die toch al uitgevoerd zouden gaan worden iets aanpassen waardoor doelen van andere projecten meteen mee kunnen liften. Meekoppelen kan een aanzienlijke **kostenbesparing** opleveren.

Uit verschillen de enquêtes bleek dat kunstenaars naast inbreng in de ontwerpfase ook inbreng hadden in de **probleemanalyse**. Dat laatste is ook belangrijk, omdat in een scherpe probleemanalyse het waarom van het project naar boven komt. De maatschappelijke baten van een project zijn natuurlijk gerelateerd aan die problemen en de daarmee samenhangende doelen.

5. Verdieping: drie cases

5.1. Inleiding

De tweede stap in het onderzoek houdt een verdiepingsslag in op de projecten

- A1 zone, inclusief de vliegwielprojecten
- Strijp S
- Kunstwegen

De keuze is bepaald op grond van diversiteit van projecten naar thema en accenten (typering/ fasering) en spreiding over de initiërende organisaties (Kunstenlab, bkbc, KCO).

Van de projecten zijn documenten en websites bestudeerd en per project is een enquête opgesteld. Deze is verstuurd naar personen die bij de projecten betrokken waren/ zijn. In deel II zijn de vragenlijsten opgenomen. Doel van de enquête was om vanuit een breder perspectief dan alleen de projectleiders een beeld te krijgen van de meerwaarde van kunst-inbreng in zowel het ruimtelijk proces, als in de ruimtelijke kwaliteit. Dit laatste ook gerelateerd aan potentiële baten in het gebied.

Per project zijn bij 15 tot 24 personen enquêtes uitgezet. Na een week is een reminder gestuurd. Totaal zijn 24 enquêtes terugontvangen, 8 over A1, 9 over Strijp S en 7 over Kunstwegen. Van 4 personen zijn reacties ontvangen dat zij de enquête, om uiteenlopende redenen, niet invullen (onvoldoende op de hoogte, opdrachtgever, geen betrokkenheid). Dit is aan te merken als een matige tot gemiddelde respons. Van belang is echter dat de respondenten per project goed gespreid waren over de categorieën opdrachtgever/ financier, adviseur in het ruimtelijk project en intermediair kunst-opdracht. Waar een project ook tot uitvoering is gekomen hebben ook de kunstenaars en een enkele gebruiker/ eigenaar van het gebied geantwoord. Gevraagd naar hun betrokkenheid waren de meeste respondenten goed tot intensief bij het project betrokken. Een enkeling geeft aan 'enigszins betrokken' te zijn. Er zit op dit vlak geen opvallend verschil tussen de drie projecten.

5.2. Analyse enquête resultaten

Bijdrage van kunstproject aan ruimtelijk proces

Wat zijn belangrijke effecten van de activiteiten van kunstprojecten bij de ruimtelijke processen van A1 zone, gebiedsontwikkeling Strijp S en Vechtdal? Uit de eerste stap van het onderzoek waren elf mogelijke effecten naar voren gekomen. Men was gevraagd de vijf belangrijkste effecten aan te geven. De scores in de tabel geven aan hoeveel procent van de respondenten een bepaald aspect in zijn/ haar top 5 heeft genoemd. Zo vinden alle respondenten van Strijp S (100%) dat de activiteiten hebben bijgedragen aan het duidelijk maken van de kwaliteiten en potenties van de plek (aspect 1). Of 87.5 % van de respondenten van de A1 zone rekent aspect 6 (verrassende inbreng die doorwerkt in vernieuwend beleid) tot de top 5.

De overall score geeft een gemiddelde over de drie projecten. Bij sommige aspecten zijn de verschillen tussen de projecten echter aanzienlijk. Het gemiddelde is daarom niet voor alle aspecten representatief.

	Overall score	A1 zone (n=8)	Strijp S (n=9)	Kunstwegen (n=7)
1. De kwaliteiten en potenties van het gebied duidelijk maken	83.5 %	62.5%	100%	85%
2. Concrete verbetering van de kwaliteit van gebied of plek	66.5	25	78	100
3. Versterking imago van het gebied	66.5	12.5	100	85
4. Ideeën voor toekomstige inrichting van gebieden of plekken	66.5	87.5	78	28.5
5. Concrete uitvoerbare ontwerpen/ plannen voor gebieden of plekken	54	62.5	44.5	57
6. Verrassende inbreng die doorwerkt in vernieuwend beleid	37.5	87.5	11	14.5
7. Voedingsbodem voor innovatie in ruimtegebruik / inrichting	37.5	25	55.5	28.5
8. Dialoog over belangrijke waarden in het gebied	33.5	37.5	22	43
9. Beleidsopgave / probleemstelling van overheden aanscherpen	25	62.5	11	0
10. Richting geven aan de ontwikkeling van het gebied in het algemeen	16.5	12.5	0	43
11. Draagvlak voor ruimtelijke verandering bij burgers	12.5	25	0	14.5

De hoogste score is voor het *duidelijk maken* van de *kwaliteiten en potenties van het gebied*, de laagste voor *draagvlak voor ruimtelijke verandering bij burgers*.

Wat opvalt aan de A1 zone/ Groentransferium Holten is dat de *bijdrage aan de beleidsopgave* veel groter is dan bij de andere. Dit project heeft de probleemstelling aangescherpt en een verrassende inbreng geleverd die doorwerkt in nieuw beleid. Hier staan lage scores tegenover op concrete verbetering van de kwaliteit van het gebied en *versterking van het imago*.

Strijp S scoort op *versterking van het imago* juist beduidend hoger. Ook relatief hoog is de score voor *voedingsbodem voor innovatie in ruimtegebruik/ inrichting*.

Bij Kunstwegen valt de hoge score op voor de *concrete verbetering* van plekken, in contrast met de lage score voor *ideeën voor toekomstige inrichting* van gebieden. Meer dan gemiddeld scoorde hier echter wel *richting geven aan de ontwikkeling van het gebied in het algemeen*. Dit spoort met de huidige opzet van het project Kunstwegen dat weliswaar een regionale scope heeft, maar zich in hoofdzaak richt op concrete plekken.

Meerwaarde kunstproject aan proces

Bij deze vraag hebben respondenten in eigen woorden aangegeven wat het proces met de kunstinbreng anders maakt dan een standaard ruimtelijk proces. Het is een verbijzondering van, en meer kwalitatieve toelichting bij de voorgaande vraag. Onderstaand een samenvatting van de beantwoording.

A1 zone

- Het inbrengen van vernieuwende, creatieve denkbeelden werkte voor menig professional als eye-opener. Dit heeft de gedachtevorming wezenlijk beïnvloed.
- Het kunstproject heeft verbanden gelegd tussen functies en opgaven die veelal gescheiden benaderd worden; de aanpak heeft de integraliteit in het denken bevorderd.
- Getoond is dat functionaliteit en expressie goed samen kunnen gaan en tot meerwaarde leidt.

Strijp S

- De integrale aanpak en verbindende werking wordt geprezen. Het Raamwerk verbindt kunst met de ruimtelijke visie, het verbindt kunst met openbare verlichting en functionele opgaven.
- De locatie is in zijn geheel beschouwd, brengt samenhang in het programma en voorkomt ad hoc projecten.
- Het Raamwerk zet een stevige ambitie neer, met internationale referenties, historisch besef en concrete voorstellen die passen bij Eindhoven. Het maakt betrokkenen duidelijk wat kunst kan betekenen in Strijp en inspireert gebiedspartijen. Het legt daarmee een basis onder draagvlak en financiering.

Kunstwegen

- Promotie, branding en imagoverbetering van het Vechtdal, van belang voor recreatie en (cultuur)toerisme, met economische potentie
- Versterken van het lokale-regionale-internationale bewustzijn in het Vechtdal vanuit het perspectief van bewoners, maar ook door mensen buiten het gebied; inspiratie en impulsen van buiten dragen hieraan bij.
- In potentie: culturele reflectie binnen gebiedsprocessen in het Vechtdal en een bijdrage aan beloftevolle regionale ontwikkeling.

Overeenkomsten en verschillen

- Inbreng van 'iets bijzonders' in het gebied waarmee men zich onderscheidt van andere gebieden is een gedeelde meerwaarde. Dit geldt eveneens voor het leggen van verbanden, een integrale kijk. De blik van buiten, al dan niet internationaal, wordt ook gewaardeerd.
- Branding en versterking van het imago komen bij Strijp S en Vechtdal sterk naar voren, in tegenstelling tot de A1 zone. Dit komt overeen met het beeld uit voorgaande tabel.

Bijdrage van de resultaten van het kunstproject aan de doelen van het ruimtelijk project

Voor de onderzochte projecten is gevraagd hoe men de bijdrage van het kunstproject relateert aan de belangrijkste doelen die in het kader van het ruimtelijk project beleidsmatig vastgelegd zijn.

Voor de **A1 zone** ging het om

1. *Betere bereikbaarheid* – tussen Oost-Nederland en de rest van Nederland en Duitsland, en tussen en binnen Stedendriehoek en Twente;
2. *Hogere ruimtelijke kwaliteit en duurzaamheid* – van woon- en werklocaties in het invloedsgebied van de snelweg en spoorlijn in de A1-zone;
3. *Betere benutting economische potentie* – vormgeven aan ontwikkelkansen en hoogwaardige functiecombinaties op goed bereikbare plekken in A1-zone.

Hier is gevraagd naar de bijdrage van het **Groentransferium Holten** aan deze doelen. Het is niet verbazend dat met name de bijdrage aan **ruimtelijke kwaliteit** (doel 2) belangrijk tot behoorlijk belangrijk werd geacht (5.4 op schaal van 7). Ook de benutting van de **economische potentie** werd als 'belangrijk' geduid (4.9). Betere bereikbaarheid is niet noemenswaardig gescoord (2.5).

Voor **Strijp S** ging het om de inhoudelijke doelen die de gemeente Eindhoven voor Strijp S heeft benoemd (bron: Quicksan Strijp-S, maart 2011, Rekenkamercommissie Eindhoven).

1. Bijdrage aan de verhoging van de aantrekkelijkheid van Eindhoven
2. Bijdrage aan versterking van de ontwikkeling van Eindhoven tot Brainport en innovatief kenniscentrum.
3. Bijdrage aan fysieke inrichting van Strijp S met uitstraling van "Eindhoven leading in technology".

Gevraagd is hoe belangrijk men de potentiële bijdrage, na uitvoering van het Raamwerk kunsttoepassing Strijp S, beoordeelt voor deze doelen. Het eerste doel scoort zeer hoog, vrijwel alle respondenten zien een belangrijke tot zeer belangrijke bijdrage van de kunstprojecten aan de **aantrekkelijkheid van Eindhoven** (6.4).

Het derde doel, bijdragen aan de uitstraling “Eindhoven leading in technology”, doet daar nauwelijks voor onder met 6.2. Het tweede doel, Brainport en innovatief kenniscentrum, scoort gemiddeld (4.6 op maximum schaal 7)

Voor Kunstwegen ging het om

1. Kenbaar maken van het imago van het Vechtdal
2. Overbrengen van de magie van het Vechtdallandschap
3. Realiseren van een sociaal-economische impuls
4. Versterking van de recreatieve beleving van het Vechtdal
5. Versterking van de culturele beleving van het Vechtdal

Deze doelen gelden voor het project ‘Ruimte voor de Vecht’. Hier is gevraagd naar de bijdrage van het project **landschapsmarkering Haven Hardenberg** aan deze doelen.

De vijf doelen scoren matig tot gemiddeld belangrijk, wel met een redelijke spreiding tussen respondenten. **Kenbaar maken van het imago, versterking van de recreatieve en de culturele beleving** scoren even hoog (4.7 op maximumschaal 7). Overbrengen van de **magie van het Vechtdallandschap** scoort 4.2. Het laagst scoort het realiseren van een **sociaal-economische impuls** (3.7). In vergelijking met de andere twee projecten wordt de bijdrage van dit kunstproject aan de gebiedsontwikkeling op hoger schaalniveau het laagst ingeschat. De oorzaak kan zijn dat het project Kunstwegen en het project Ruimte voor de Vecht organisatorisch (nog) niet sterk op elkaar betrokken zijn.

Potentiële baten van kunsttoepassing in gebiedsontwikkeling

Bij deze vraag hebben we gevraagd aan welke aspecten van ruimtelijke kwaliteit kunstenaars naar mening van betrokkenen vooral kunnen bijdragen.

De vraag luidde: “In een MKBA (maatschappelijke kosten baten analyse) wordt verbetering van bepaalde kwaliteiten van een gebied omgerekend naar maatschappelijke baten. Onderstaande lijst geeft een overzicht van dergelijke kwaliteiten. Kunt u vanuit uw eigen ervaring aangeven waar kunstenaars *bij uitstek* over vaardigheden beschikken om kwaliteitsverbetering te bewerkstelligen?”

Ook nu was weer gevraagd om uit de lijst van twaalf, de vijf belangrijkste aspecten aan te geven. De scores geven aan hoeveel procent van de respondenten een aspect tot zijn of haar top 5 rekent. Bijvoorbeeld bij aspect 8, het vestigingsklimaat voor bedrijven, benoemt geen van de respondenten van de A1 zone dat aspect, terwijl 3 van de 9 (33%) betrokkenen bij Striip S, en 1 van de 7 (14.5%) betrokkenen bij Kunstwegen dat wel in de score heeft opgenomen.

	Overall score	A1 zone (n=8)	Striip S (n=9)	Kunstwegen (n=7)
1. Identiteit van een gebied of plek	100%	100%	100%	100%
2. Beleefbare cultuurhistorie	83.5	75	89	85.5
3. Bewonersparticipatie, betrokkenheid	71	75	44.5	100
4. Aantrekkelijkheid van de directe woonomgeving (straal van 400 meter)	62.5	62.5	66.5	57
5. Goede oriëntatie, herkenningspunt(en)	58.5	87.5	66.5	14.5
6. Recreatieve aantrekkelijkheid	50.4	25	55.5	85.5
7. Innovatief klimaat voor bedrijven	25	25	22	28.5
8. Vestigingsklimaat van	16.5	0	33.5	14.5

bedrijven				
9. Werkgelegenheid	4	12.5	0	0
10. Sociale veiligheid	4	12.5	0	0
11. Biodiversiteit	4	0	0	14.5
12. Verkeersveiligheid	0	0	0	0
Andere belangrijke bijdrage(n) aan gebied, namelijk		<ul style="list-style-type: none">• het maatschappelijk besef dat cultuur en ruimtelijke kwaliteit werkwoorden zijn• een goed ruimtelijk ontwerp	<ul style="list-style-type: none">• Verrassing• Esthetische kwaliteit gebied	

In principe kon men deze vraag beantwoorden zonder relatie te leggen naar de specifieke casus. Voor de aspecten bewonersparticipatie, oriëntatie en recreatieve aantrekkelijkheid constateren we echter wel een verschillende inschatting vanuit de drie projecten.

Aspecten waar kunstambler gemiddeld genomen aanmerkelijk kan bijdragen zijn **identiteit van plek of gebied, beleefbare cultuurhistorie, bewonersparticipatie/ betrokkenheid, aantrekkelijkheid woonomgeving, goede oriëntatie en recreatieve aantrekkelijkheid.**

Als we dit vergelijken met 4.3 waarin een overzicht werd gegeven van potentiële baten door kunstambler dan zijn, volgens de inschatting van de respondenten van dit onderzoek, de baten die te maken hebben met de aantrekkelijkheid van een plek voor bewoners of recreanten, met cultuurhistorie, en met een goede oriëntatie het meest waarschijnlijk. Deze baten komen vooral terecht bij **bewoners, recreanten, ondernemers in recreatie/ toerisme en vastgoedeigenaren.**

Baten die voortkomen uit **aantrekkelijke omstandigheden voor vestiging van bedrijven** worden minder vaak genoemd.

Door de goede score op bewonersparticipatie/ betrokkenheid, kan kunstambler ook bijdragen aan **'vermeden proceskosten'**, en ook aan **lagere beheerskosten** van de openbare ruimte, doordat bewoners zelf verantwoordelijkheid en betrokkenheid bij hun omgeving ervaren. Deze baat komt vooral bij de gemeente terecht en deels ook bij ondernemers en burgers.

5.3. Aandachtspunten uitvoering kunstprojecten

Gevraagd is wat nodig is om de concrete uitvoering van kunstprojecten in de gebieden te bevorderen. Samenvattend:

Uitvoering Groentransferium Holten

- Bestuurlijk: er is politiek draagvlak voor het concept. De heldere visie vasthouden en stap voor stap (incrementeel) verder gaan, initiatieven die passen in het concept omarmen, wat niet past afwijzen.
- Samenwerking en steun organiseren bij andere partijen (publiek en privaat) en met realistische verwachtingen ten aanzien van tijd en geld tot deals komen.
- Het conceptuele idee parallel aan bestuurlijk traject inhoudelijk verder uitwerken, met zicht op kostendragers. Team van Westen cs aangehaakt houden.

Uitvoering Raamwerk kunst en vormgeving openbare ruimte Striip S

- Bestuurlijk: naar een cultuur van samenwerken tussen publieke, private en semi-private partijen. Het opdrachtgeverschap moet verduidelijkt worden. Vanuit een gedeelde ambitie tot afspraken over lusten en lasten komen.
- Werkorganisatie: project en procesmanagement behoeft verbetering. In de projectorganisatie moet de kennis en het belang van vormgeving openbare ruimte en kunst integraal verankerd zijn. Dan kunnen afwegingen integraal en gelijktijdig plaatsvinden.
- Verwachtingen ten aanzien van tempo en budgetten beter managen. Irreële verwachtingen leiden tot frustratie.
- Inzicht in belang en potentieel terugverdieneffect van (voor)investeren in kwaliteit openbare ruimte, kunst en vormgeving.

Uitvoering kunstprojecten in kader van Kunstwegen, Vechtdal

- Intensieve betrokkenheid van inwoners en gemeenten; lokale verhalen verbinden met kunstuitingen
- Politiek draagvlak bij gemeenten; provincie als eenduidige opdrachtgever. Evenwichtige balans tussen Nederland/Duitsland. Voldoende financiële middelen
- Durf en ambitie om bijzondere, verrassende projecten te realiseren, met internationaal bekende kunstenaars. Kunst inzetten voor promotie, marketing en herkenbaarheid van Vechtdal. Organisatie die een voortrekkersrol/initiërende rol kan vervullen.
- Kunstenaars (vroegtijdig) betrekken bij ruimtelijke herinrichtingopgaven, koppelen van kunstbreng en ruimtelijke inrichtingsprocessen

6. Reflectie en aanbevelingen

De uitkomsten van het onderzoek hebben we tot vijf onderwerpen gebundeld.

- Een procesmodel voor kunstbreng in ruimtelijke processen;
- Aanbevelingen voor het sturen op de kwaliteit van het proces door de intermediair, waaronder aandacht voor succesfactoren om tot uitvoering te komen;
- Conclusies over de meerwaarde van kunstbreng in ruimtelijke processen;
- Noties ten aanzien van kwantificering van en sturing op maatschappelijke meerwaarde kunstbreng;
- Overige aanbeveling vanuit de onderzoekers naar aanleiding van enquêtes en gesprekken.

Fase	Activiteiten en resultaat	Rol intermediair
Agenderend en verkennend	<ul style="list-style-type: none"> • Doelen van het ruimtelijk project verkennen en verbinden met culturele betekenislaag; • Eigenschappen van het gebied bloot leggen; • Kritische reflectie op de ruimtelijke opgave in een brede maatschappelijke context, frisse kijk; • Kansen voor kunstuitingen verkennen; • Omgevingscan of actoranalyse opstellen voor de relatie kunst-ruimte <p>-> culturele gebiedsagenda als onderdeel van ruimtelijke gebiedsagenda</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Intensieve interactie opdrachtgever(s)/ betrokken partijen ruimtelijk spoor; • Meedenkkraacht vanuit culturele sector organiseren ten behoeve van ruimtelijk spoor; • Mogelijk commitment verkennen bij sleutelfiguren uit omgevingscan; • Potentiële meerwaarde van kunstbreng, toegespitst op de ruimtelijke opgave, specificeren in een culturele gebiedsagenda. Hiermee commitment organiseren voor vervolgfase: opdracht voor opstellen conceptueel Raamwerk.
Conceptueel	<ul style="list-style-type: none"> • Specificeren in welke zones/ gebieden welk type kunstuiting bijdraagt aan ruimtelijke kwaliteit van het geheel; • specificeren wat kunstuitingen kunnen bijdragen aan een goed planproces met betrokkenheid gebied; • Globaal programma van eisen aan kunstwerken, vanuit doelen ruimtelijk proces; • Communicatienotitie kunstbreng, vanuit context ruimtelijk proces <p>-> conceptueel raamwerk kunstbreng in gebiedsontwikkeling met uitvoeringsparagraaf (organisatie, tijd, geld)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Op (laten) stellen van een Raamwerk kunstbreng, in opdracht van gebiedspartij(en); • Versterken van het culturele netwerk rond de gebiedsopgave en verbindingen organiseren met partijen in het gebied ; • 'Voorproefjes' of 'smaakmakers' organiseren om de werking van kunst te laten ervaren (communicatieve werking); • Met opdrachtgever van het Raamwerk een realistische uitvoeringsparagraaf opstellen, of stappenplan met procesafspraken voor vervolg. • Raamwerk in de relevante (formele) gremia laten vaststellen met minimaal een intentieverklaring.
Uitvoeringsgericht ontwerp	<ul style="list-style-type: none"> • Kunstenaars en gebiedspartijen centraal; • Randvoorwaarden (tijd, geld, omgeving) aanscherpen (interactie met opdrachtgever en kunstenaar) • Interactie met omgeving (kennisinput, draagvlak, betrokkenheid, eigenaarschap), door ontwerpend onderzoeken naar concrete voorstellen toewerken <p>-> via schetsontwerp naar definitief ontwerp</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Mogelijk: stichting o.i.d. oprichten om uitvoering en beheer aan te kunnen sturen; Selectie kunstenaars uitvoering; • In vroeg stadium het contact tussen kunstenaar en verantwoordelijken ruimtelijk project leggen en afspraken over betrokkenheid vastleggen; • Ondersteunende activiteiten naar kunstenaar en opdrachtgever (financier) kunstproject; deze laatste is primair verantwoordelijk voor inbedding in gebiedsproces en goedkeuring DO
Uitvoering en beheer	<ul style="list-style-type: none"> • Uitvoering kunstuiting, mogelijk in samenhang met ruimtelijk project of meer autonoom • Beheer borgen 	<ul style="list-style-type: none"> • Publiciteit rond oplevering organiseren; • Intermediair komt op afstand; tenzij een rol is geregeld in formele uitvoerings/ beheerorganisatie

6.1. Procesmodel

In hoofdstuk 2 is een procesmodel geschetst dat is gebruikt om de projecten te analyseren. In deze paragraaf werken we dit per fase uit naar het type activiteiten, de rol van de intermediair en betrokken partijen.

Toelichting en aandachtspunten

- Beschreven is een ideaalmodel, dat altijd in de actuele situatie zal moeten worden ingepast. Het kan bijvoorbeeld zijn dat slechts onderdelen worden doorlopen, of dat een fase wordt opgedeeld in deeltrajecten.
- Het model is samengesteld vanuit de succesvolle elementen uit de onderzochte projecten. Wel is een duidelijker onderscheid gemaakt tussen de verkennende fase, leidend tot een 'culturele gebiedsagenda' en de conceptuele fase waarin een (ruimtelijk) raamwerk voor inbreng vanuit het culturele domein centraal staat. Reden hiervoor is dat een goed inhoudelijk Raamwerk, met zicht op doorwerking, voort moet komen uit een duidelijke vraag én commitment van gebiedspartijen. Die basis kan gelegd worden in de verkennende fase, die afgesloten wordt met een duidelijk go-no go document.
- Opvallend in taakopvatting van de intermediaire organisaties is dat die voornamelijk wordt geformuleerd in termen die richting kunstinbreng/ kunstenaars gaan. Het *intermediaire* karakter van de organisaties geeft juist aan dat ook de interactie met de (opdrachtgevende) gebiedspartijen van belang is. De intermediaire organisatie heeft ruimtelijke opdrachtgevers waardevolle kennis van zaken, én een interessant netwerk te bieden. Om een goede adviseur te zijn naar die partijen is het van belang goed op de hoogte te zijn van hun doelen en waarden. De adviesrol over welke functie kunst kan hebben bij ruimtelijke processen, en hoe dit kan worden georganiseerd in relatie tot de ruimtelijke processen, kan sterker ontwikkeld en opgepakt worden.

6.2. Kwaliteit van het proces

In deze paragraaf geven we aanbevelingen voor de kwaliteit van het proces, waaronder kritische succesfactoren om tot uitvoering te komen.

- Om de meerwaarde van kunstinbreng in het ruimtelijk proces te optimaliseren, is het nodig om de aansluiting bij dat ruimtelijk proces in alle fasen te versterken en je te verdiepen in de context van die projecten. Contexten zoals het krachtenveld, fasering, budgetten, wet- en regelgeving. Bij integrale gebiedsontwikkeling komen daarbij ook steeds vaker (semi)private partijen in beeld naast de overheden. In dat verband is een sterkere interactie in de verkennende fasen met die omgevingspartijen aan te bevelen, om zo een bredere basis te leggen voor commitment naar uitvoering toe en input voor het programma van eisen.
- Probeer zo vroeg mogelijk in het proces te sturen op potentiële baten.
- Streef indien mogelijk naar een formele positie in de procesorganisatie van het ruimtelijk project om de culturele inbreng vroegtijdig te verankeren en onderdeel van het netwerk te worden.
- Elke fase vraagt om goede interne aansturing met aandacht voor tijd, geld, (praktische en formele) organisatie, communicatie en inhoudelijke kwaliteit. Met name de eerste drie onderdelen (het zogenaamde 'blauwe', procedurele projectmanagement) is niet de sterkste kant binnen de culturele sector.
- Het maken van toegespitste communicatieplannen loont de moeite. Vraag je steeds af wat je wil bereiken, wie daarvoor nodig is, met welke middelen je die partijen kan bereiken en op welke momenten? In tegenstelling tot bijvoorbeeld Strijp S en Brainport heeft het A1zone project veel geïnvesteerd in publieksbereik. Die zichtbaarheid zal zeker hebben bijgedragen aan de uitnodiging om de vliegwielpartijen te organiseren.
- Uitgangspunt is dat een goed proces de basis legt onder goede inhoudelijke resultaten, die ook door omgevingspartijen als waardevol worden herkend. Dit betekent niet dat over alles consensus moet zijn.

Kunst is bij uitstek waardevol vanwege kritische reflectie, verrassing, aan het denken zetten. Als dat op een respectvolle manier gebeurt, wordt die waarde ook door 'tegenstanders' herkend.

- Van belang is elke fase af te sluiten met besluitvorming door betrokken partijen. Toewerken naar een besluitdocument bevordert de effectiviteit van het werkproces en concretiseert de verwachtingen voor een volgende fase.
- Factor tijd: ruimtelijke projecten zijn complex. Niet alleen moeten er goede ideeën ontstaan, de tijd moet ook rijp zijn voor uitvoering. Dat is vaak een zaak van lange adem. Houdt rekening met de dynamiek in ruimtelijke processen en speel in op kansen die zich vaak plotseling voordoen als je er op gespist bent. Dit vraagt om een continue betrokkenheid bij het proces, dus ook verbinding houden als een verkenning of Raamwerk is opgeleverd. Het realiseren van kunstwerken in de context van een groot project vergt tijd. Vijf jaar tussen start van een verkenning en een uitgevoerd project, zoals bij de A50, kan als snel resultaat worden beschouwd. Een periode van 10 tot 15 jaar is in grote ruimtelijke processen eerder regel dan uitzondering.
- 'Verwachtingenmanagement' op het gebied van financiën, naar zowel de opdrachtgevende partijen als de kunstenaars, vraagt verbetering. Daarvoor is het goed te weten in welke orde van grootte je moet denken als je aan een project begint. Door deze budgetten veel krachtiger te relateren aan het totaalbudget van ruimtelijke ontwikkelingen, ontstaat een meer overtuigend verhaal. Immers in de context van de grote miljoenenprojecten gaat het bij kunstbreng om relatief weinig geld, met grote potentiële meerwaarde.
- Zorg dat in een uitvoeringsprogramma zicht is op zowel kosten als potentiële baten, en voor wie. Verwacht niet alleen overheidsfinanciering, maar betrek ook andere partijen waar potentiële baat ontstaat in samenwerkingsovereenkomsten.
- Als er een MKBA wordt opgesteld, zorg er dan voor dat kunst expliciet wordt meegenomen.
- Bevorder eigenaarschap voor kunst bij bewoners van een gebied; dit werkt door in politieke besluitvorming.
- Kunst is een geweldig communicatiemiddel. Het wordt niet altijd bewust zo ingezet. Maatschappelijke baten worden berekend naar het aantal mensen dat ergens van profiteert maal het effect, dus nemen toe naarmate meer mensen een beleving ervaren rond de (omgeving van) het kunstproject.
- Laat zien dat kunst 'werkt' door voorbeelden in het gebied onder de aandacht te brengen, eventueel als tijdelijke kunst, evenementen of manifestaties. Of neem besluitvormers mee naar andere gebieden waar uit ervaring getoond en verteld wordt welke positieve invloed kunst kan hebben.

6.3. Conclusies meerwaarde kunstbreng in ruimtelijke processen

De meerwaarde van kunstbreng is na dit onderzoek concreter te duiden. Van belang is het onderscheid tussen:

- Meerwaarde in het proces, wat kan leiden tot lagere proces-, uitvoerings- en beheerskosten
- Meerwaarde op locatie, waaruit baten voor het gebied kunnen ontstaan.

Door beter inzicht in mogelijke baten van kunst kan daarop ook beter gestuurd worden en kunnen besluiten over investeringen beter geïnformeerd worden genomen. We werken beide onderdelen verder uit.

Betrokkenheid kunstenaars in proces: Potentiële baten door lagere proces-, uitvoerings- en beheerskosten

Uit het onderzoek komen de volgende aspecten naar voren waar kunstbreng meerwaarde heeft die tot maatschappelijke baten kan leiden:

- **Kwaliteiten en potenties van het gebied** bloot leggen en voor betrokken partijen duidelijk maken: van belang omdat daarmee gefocust kan worden op gebieden waar grote verbeteringen mogelijk zijn (veel maatschappelijke baten), of waar weinig hoeft te worden gedaan (of juist met rust laten)
- Kritische blik op de opgave, waarmee een **adequate probleemanalyse** kan ontstaan: van belang om ervoor te zorgen dat aan de juiste opgaven wordt gewerkt, bijvoorbeeld niet aan symptoombestrijding

doen maar onderliggende oorzaken aanpakken. Zoals de casus A1 aangaf kunnen hier nieuwe inzichten voor beleid uit voortkomen.

- **Integrale benadering:** het koppelen van maatschappelijke doelen binnen één ontwerp leidt tot hogere rendementen. Ontwerpers/ kunstenaars hebben volgens respondenten hier veel toegevoegde waarde. Dit kan leiden tot besparingen in de uitvoeringskosten.
- **Versterken van de betrokkenheid** van bewoners/ gebruikers in een gebied: dit geldt met name voor projecten waar aan concrete opgaven wordt gewerkt. De kunstenaars weten daar de omgeving goed mee te nemen in het proces. Dit leidt tot betere acceptatie, gevoel van betrokkenheid. Dit kan leiden tot besparing op proceskosten en lagere beheerskosten omdat mensen zich medeverantwoordelijk voelen voor hun omgeving.

De baten van deze meerwaarde komen in hoofdzaak terecht bij **publieke partijen** (proceskosten en uitvoerings- en beheerskosten openbare ruimte), en bij ondernemers en burgers (proceskosten).

Potentiële baten voortkomend uit de realisering van kunstuitingen

In onderzoek ten behoeve van berekeningen in een maatschappelijke kosten-baten analyse, zijn inmiddels verschillende baten bekend die gerelateerd zijn aan de kwaliteit van de openbare ruimte, waarbij ook kunst een rol kan spelen. Meer specifiek worden baten gekoppeld aan cultuurhistorie, recreatieve beleving. Een andere relevante categorie is verbetering van oriëntatie. Meer algemeen kan bijzondere inrichtingskwaliteit bijdragen aan een gunstig vestigingsklimaat (zie ook hoofdstuk 4 voor concrete voorbeelden).

Uit een vergelijking van bestaande MKBA inzichten met de resultaten uit de enquêtes in dit onderzoek, lijkt kunstinbreng met name een bijdrage te kunnen leveren aan het volgende:

- Verbetering van de kwaliteit van gebied of plek, met onderscheidende kwaliteit (identiteit)
- Aantrekkelijkheid woonomgeving
- Beleefbaarheid cultuurhistorie
- Aantrekkelijkheid voor recreanten
- Imago van een gebied
- Goede oriëntatie

De baten van de genoemde meerwaarden, zoals meer woongenot, meer recreatieve belevingswaarde of reistijdwinst, komen in hoofdzaak terecht bij de **gebruikers** van het gebied (bewoners, recreanten, verkeersdeelnemers), **vastgoedeigenaren en recreatieve ondernemers**. Via hogere vastgoedwaarden kan voor **gemeenten** de OZB stijgen.

6.4. Kwantificering van en sturing op maatschappelijke meerwaarde kunstinbreng

Zoals in hoofdstuk 4 is aangegeven zijn toekomstige baten op steeds meer aspecten te berekenen met behulp van kengetallen. Dit zou ook op planonderdelen voor de bijdrage van kunst gedaan kunnen worden in een MKBA. Dat vergt echter goede gegevens op gebieds- en maatregelniveau die in het kader van dit onderzoek niet beschikbaar waren. Ook leenden de meeste projecten zich daar niet voor omdat nog geen concrete uitvoering van maatregelen aan de orde is.

Naarmate het inzicht in potentiële baten verbetert kan meer gericht gestuurd worden op maatschappelijke baten van kunstinbreng. Maatschappelijke doelen worden veelal vastgelegd in gebiedsvisies of ruimtelijke plannen. We zagen in de drie cases dat de kunstplannen op veel aspecten een bijdrage leverden aan de gebiedsdoelen. Maar die doelen kunnen nog sterker worden verbonden aan de kunstinbreng. Door te redeneren vanuit mogelijke toekomstige baten die passen bij de doelen, kan een scherper programma van eisen aan de kunstenaars worden meegegeven.

Om maatschappelijke baten van kunstinbreng te optimaliseren zijn de volgende inzichten relevant (zie ook tekstbox 2 in paragraaf 4.1) :

- Hoe groter de kwaliteitsverbetering, hoe hoger de baten. Het loont dus om (met inbreng van kunstenaars) een **kwaliteitscan** te maken en met name daar verbeteringen voor te stellen waar dit hard nodig is. Het 'nog mooier maken van plekken die al mooi zijn' is minder effectief.
- Hoe **meer mensen** van de verbetering kunnen profiteren, hoe hoger de baten. Het loont dus vooral om plekken aan te pakken waar mensen in grote hoeveelheden, en of met grote regelmaat, aanwezig zijn.
- Hoe meer **doelen worden gekoppeld**, hoe hoger de baten. We zagen dat de integrale blik van ontwerpers/ kunstenaars hier vaak sterk op gericht is. Aspecten die vanuit de cases naar voren komen zijn bijvoorbeeld recreatie, oriëntatie, ontmoeting, cultuurhistorie, waterberging, natuur, bevorderen openbaar vervoer.

Een scherp programma van eisen komt idealiter in openvolgende stappen tot stand: van verkenning, via conceptueel kader, naar een op uitvoering gerichte opdracht. Wisselwerking tussen opdrachtgevende partijen en de 'vrije denkers' is essentieel en is tweerichtingsverkeer. Een programma van eisen heeft niet de bedoeling om kunstenaars in hun vrijheid te beperken, maar juist om creativiteit uit te lokken. Een belangrijke rol is hier weggelegd voor de intermediair, en wel naar twee kanten. Met de inzichten uit dit onderzoek kan naar de opdrachtgever duidelijk gemaakt worden dat door middel van kunstinbreng specifieke baten kunnen worden gegenereerd, geredeneerd vanuit de gestelde projectdoelen. Naar de kunstenaars kan aangegeven worden op welke fronten baten te verwachten zijn en hoe dat het programma van eisen beïnvloedt. Ook kan de intermediair adviseren dat bij de MKBA (die in veel omvangrijke projecten wordt uitgevoerd) de baten van kunstinbreng specifiek worden gemaakt. Naarmate meer voorbeeldprojecten zijn doorgerekend in een MKBA kan onderbouwd worden dat kunstinbreng verankerd wordt in bestaande handreikingen van bijvoorbeeld het ministerie van I&M of CROW waarin procedures voor planprocessen staan. Dat zal leiden tot een meer vanzelfsprekende rol voor de culturele sector in ruimtelijke processen.

6.5. Overige aanbevelingen

Naar aanleiding van enquêtes en gesprekken kunnen we nog de volgende zaken benoemen

- Cultuur ligt nog (te) vaak alleen op het bord van overheden. Als we naar de baten kijken is het gepast om ook andere omgevingspartijen in het netwerk te betrekken. Bijvoorbeeld woningcorporaties, natuur- en landschapsorganisaties, middenstand, recreatieve sector.
- De wegenbouw heeft steeds meer te maken met Design & Construct uitvragen waar men een plan moet indienen dat uitwerking geeft aan een zogenaamde ambitienota ruimtelijke kwaliteit. De ervaring is dat kunstenaars hierbij een bijzondere inbreng kunnen hebben waarmee concurrentievoordeel te behalen is. Indien ruimtelijke kwaliteit in brede zin als bijzonder aandachtspunt in een uitvraag of ambitienota is benoemd, kan samenwerking in een dergelijk consortium interessant zijn. De intermediaire organisaties zijn bij uitstek een geschikte 'makelaar' tussen deze twee ver van elkaar verwijderde werelden.
- Gebiedsontwikkeling is onder de huidige economische omstandigheden steeds vaker gericht op langzame transformatie en beheer. Dan zijn bewonersparticipatie en 'eigenaarschap' van bewoners in hun gebied belangrijke aandachtspunten. Ook bedrijven zijn steeds meer op zoek naar goede vestigingsvoorwaarden voor hun werknemers. Hierin kunnen kunstenaars veel betekenen. Belangrijke omgevingspartijen hier zijn de woningcorporaties en bijvoorbeeld ondernemerskringen.

Tot slot

De kunstsector is veelzijdiger dan veel opdrachtgevers of adviseurs bij complexe ruimtelijke vraagstukken voor ogen hebben. Het betrekken van kunstenaars in het verkennende traject, in de strategische planfasen, is nog eerder uitzondering dan regel. De politiek-bestuurlijke en vaak bureaucratische context van

ruimtelijke processen is ook niet direct te typeren als een 'natuurlijke' werkomgeving voor de kunstsector. Of zoals Govert Grosfeld stelt in een essay over het project A1 zone: *'... onwaarschijnlijk dat kunst met haar focus op originaliteit en autonomie kan gedijen tussen de planologie met haar langlopende procedures en het teamwork met gedeelde verantwoordelijkheden.....'*

Maar Grosfeld stelt vervolgens dat de kunstenaar in verschillende rollen een goede aanvulling kan zijn op

- de opdrachtgever (goed luisteren)
- ruimtelijk ontwerper (meedenken met ruimtelijk concept)
- publiek (scherp oordeel)

Voor alle drie kan de kunstenaar *'...zowel een interessante teammate als nuttige criticaster zijn, zonder de specifieke verantwoordelijkheid; getraind om vragen en antwoorden niet klakkeloos voor de enige waarheid en werkelijkheid te houden...'*

In dezelfde publicatie stelt Theo Rietkerk, gedeputeerde ruimte, wonen, milieu van de provincie Overijssel, in de epiloog:

'... het betrekken van kunst en cultuur bij ruimtelijke processen zou nog meer tussen de oren mogen komen van mensen die dergelijke processen trekken en voorbereiden....'

Dit onderzoek geeft een duiding van de maatschappelijke meerwaarde van de kunstsector in ruimtelijke processen, een meerwaarde die in een MKBA ook in economische termen kan worden berekend. De resultaten onderschrijven de aanbeveling van de heer Rietkerk om de samenwerking tussen kunstsector en ruimtelijke sector te versterken. Dit onderzoek kan het gesprek op gang helpen en inhoudelijk voeden.

Bijlage 1

Algemene vragenlijst projectleiders

Cultuur en Ruimtelijke ordening; meerwaarde van kunstbreng bij ruimtelijke plannen

In het laatste decennium worden kunstenaars regelmatig betrokken bij ruimtelijke plannen. De aard van de plannen en de bijdrage van kunstenaars varieert. Wing voert met Witteveen + Bos een verkenning uit naar de meerwaarde van die kunstbreng. Op 18 januari vindt een bijeenkomst plaats waarbij een tiental projecten de revue passeren. Ter voorbereiding van deze bijeenkomst is bijgaande vragenlijst opgesteld. We vragen jullie per project de vragen te beantwoorden. In overleg met de opdrachtgevers bekijken we in welke vorm we de informatie op de 18^e met elkaar delen en verrijken. We laten dat ca een week voor de bijeenkomst weten.

In het tweede deel van de verkenning zal een drietal projecten verder worden uitgediept. Doel van deze eerste stap is om een breed, globaal beeld te krijgen. Op 18 januari kunnen we samen bepalen welke 3 projecten interessant zijn om op door te gaan.

Vragenlijst

Hoofdpuzet

De vragenlijst bestaat uit 3 onderdelen:

1. een algemeen deel om een beeld van de proceskwaliteit in relatie tot de resultaten te krijgen. Dit volgt het model van 'dynamische oordeelsvorming'
Feiten: basis gegevens van het project
Doelen: van project als geheel en deelproject kunst
Middelen: welke middelen zijn ingezet om doelen te bereiken
Meningen: hoe beoordeel je ... wat vind je van ...
2. Drie illustratieve beelden: Behalve de schriftelijke beantwoording van vragen, willen we ook graag een aantal beelden per project. Die zeggen immers vaak "meer dan 1000 woorden".
3. Eerste indruk van (bewustwording ten aanzien van) de maatschappelijke kosten en baten van kunstbreng in ruimtelijke processen.

Ingevuld door:

Naam :
Organisatie :
E-mail adres :
Telefoon :

Deel 1: algemeen beeld proceskwaliteit en resultaten

Feiten

1. Algemeen:
 - a. naam van project waar kunstbreng deel van uitmaakt, (eventueel apart: naam deelprojecten)
 - b. locatie(s) waar project zich afspeelt
2. Korte schets van de projecthistorie: hoe is het verzoek om kunstbreng te leveren tot stand gekomen? (ca 50 woorden)
3. Organisatorisch, geef (zo mogelijk in organigram) weer:
 - a. Formele projectorganisatie en hoe kunstbreng daarin is gepositioneerd Opdrachtgever totaalproject, opdrachtgever kunstbreng (kan dezelfde, of bijvoorbeeld de intermediaire organisatie zijn), uitvoerder(s), positie intermediaire organisatie, projectteam, kernteam, stuurgroep, etc
 - b. Waar lag de *proces*verantwoordelijkheid voor kunstbreng en hoe verhoudt dit zich tot het totaalproces?
 - c. Welke *formele* verantwoordelijkheden had de intermediair in het geheel?
4. Financier(s)
 - a. Welke financiers zijn betrokken?
 - b. Orde van grootte totaalproject (indien bekend/ relevant) en daarbinnen omvang € kunstbreng
 - c. Hoe was financiering van de kunstbreng 'geregeld' en met welke voorwaarden (hoe liepen de geldstromen, afspraken over resultaatverplichtingen en tijdstermijnen etc)
5. Uitvoerder(s) kunstbreng,
 - a. achtergrond (disciplines)
 - b. mate van ervaring in vergelijkbare processen: weinig, gemiddeld, of zeer ervaren?
6. Context, omgeving: welke omgevingspartijen zijn van belang (geweest) en hoe zijn die in/ bij het kunstproject betrokken?
7. Doorlooptijd
 - a. totaalproject en kunstonderdeel / onderdelen
 - b. geef eventueel onderverdeling in fasen aan,
 - verkennend/ agenderend,
 - ontwerpend conceptueel/ globaal
 - ontwerpend, uitvoeringsgericht
 - uitvoering

Doelen

1. Wat wil(de) de opdrachtgever bereiken? Beschrijf doel(en), in volgorde van belangrijkheid *van het totaalproject*, waarin is dit vastgelegd?
2. beschrijf doel(en), in volgorde van belangrijkheid, *van het kunstproject*, zoals geformuleerd door de opdrachtgever ; waarin is dit vastgelegd?
3. indien van toepassing: beschrijf doel(en), in volgorde van belangrijkheid, van het kunstproject, *zoals geïnterpreteerd door de uitvoerder* van de kunstopdracht (en is dat ergens vastgelegd?)
4. indien van toepassing: beschrijf doel(en), in volgorde van belangrijkheid) van het kunstproject, *zoals geïnterpreteerd door de intermediair/ bemiddelaar* (en is dat ergens vastgelegd?)

Middelen

1. Welke middelen heeft de uitvoerder van de kunstopdracht ingezet om de doelen van de kunstopdracht te realiseren? (wat is er gedaan, gemaakt etc; breed opvatten, materieel en immaterieel). Met welke concrete resultaten?
2. welke middelen (behalve financiering van de opdracht) hebben anderen (bijvoorbeeld intermediair, opdrachtgever van de kunstopdracht) ingezet om de doelen van de kunstopdracht te realiseren? (denk ook aan publiciteit, communicatie, faciliteiten etc). Met welke concrete resultaten?

Meningen

1. Ben je van oordeel dat de doelen van de kunstopdracht (voldoende) gerealiseerd zijn? Licht je oordeel toe.
2. Hoe beoordeel je effectiviteit van de middelen die zijn ingezet (relatie doelen-middelen)?
3. Zijn er onbedoelde of onvoorziene effecten van de kunstinbreng geweest, positief of negatief? Nu al of in de toekomst?
4. Hoe zou je de belangrijkste meerwaarde van de kunstinbreng in het planningsproces omschrijven? (Wat zou er echt anders zijn gegaan als de inbreng er niet was geweest?)
5. Wat zijn de belangrijkste succesfactoren geweest?
6. Wat zou je anders doen als je het proces nog een keer over kon doen?

Deel 2: Beelden

Graag 3 beelden aanleveren die illustreren:

- De belangrijkste uitdaging/ opgave van het project
- Beeld(collage) van ingezette middelen die kenmerkend zijn voor dit project
- Beeld van effect/ resultaat/ doorwerking van kunstinbreng ('maatschappelijke baten')

Deel 3: Maatschappelijke kosten en baten

Hoofdvraag bij dit onderdeel is: Is er in het proces gestuurd op het generen van maatschappelijke baten? De kunstenaar kan op baten sturen richting de opdrachtgever en de opdrachtgever kan op baten sturen richting de kunstenaar. Met de onderstaande vragen willen we toetsen of en zo ja, hoe er **bewust op maatschappelijke baten is gestuurd**. We vragen je hier zo goed mogelijk een eigen inschatting te geven.

1. probleemanalyse;

(Het sturen op baten bij het benoemen van kwaliteiten is: als je iets wat slecht is verbetert, ontstaan er baten)

Is aan de kunstenaar meegegeven welke kwaliteiten goed en slecht waren in het gebied (bv. beter of slechter dan gemiddeld op andere locaties in de stad of het land)? Of heeft de kunstenaar dit juist aan de opdrachtgever verteld?

2. doelen bepalen (kwaliteitsverbeteringen);

(Het sturen op baten bij het prioriteren van kwaliteiten is: hoe meer gebruikers ergens voordeel uit krijgen en hoe groter dat voordeel, hoe groter de maatschappelijke baten.)

Is duidelijk gemaakt/ geworden wie de belangrijkste eindgebruikers van het project zijn? ja/nee

Zo ja:

Eindgebruiker 1 =

Eindgebruiker 2 =

Eindgebruiker 3 =

Is duidelijk gemaakt/ geworden wat voor de eindgebruikers de belangrijkste voordelen (maatschappelijke baten) zijn? ja/nee

Zo ja:

1. eindgebruiker: top 3 voordelen

Voordeel 1:

Voordeel 2:

Voordeel 3:

2. eindgebruiker:

Voordeel 1:

Voordeel 2:

Voordeel 3:

3. eindgebruiker:

Voordeel 1:

Voordeel 2:

Voordeel 3:

3. oplossing generen om de doelen (kwaliteitsverbeteringen) te bereiken;

(hoe groter het doelbereik (en baten) en hoe lager de kosten, hoe hoger het maatschappelijk saldo

Wat was de bijdrage aan het effectief bereiken van projectdoelen door de kunstenaar:

- a. is de creativiteit van de kunstenaar van doorslaggevend belang geweest voor de hogere maatschappelijke baten, of voor lagere maatschappelijke kosten?
- b. had de kunstenaar een procesmatige inbreng die bijdroeg aan meer baten of lagere kosten?
- c. leidde de bijdrage van de kunstenaar tot andere procesvoordelen, zoals tijdwinst in het planproces?

4. oplossing beoordelen en optimaliseren;

(idee hierachter is: kunnen de baten nog hoger en de kosten nog lager waardoor het maatschappelijk saldo nog hoger wordt)

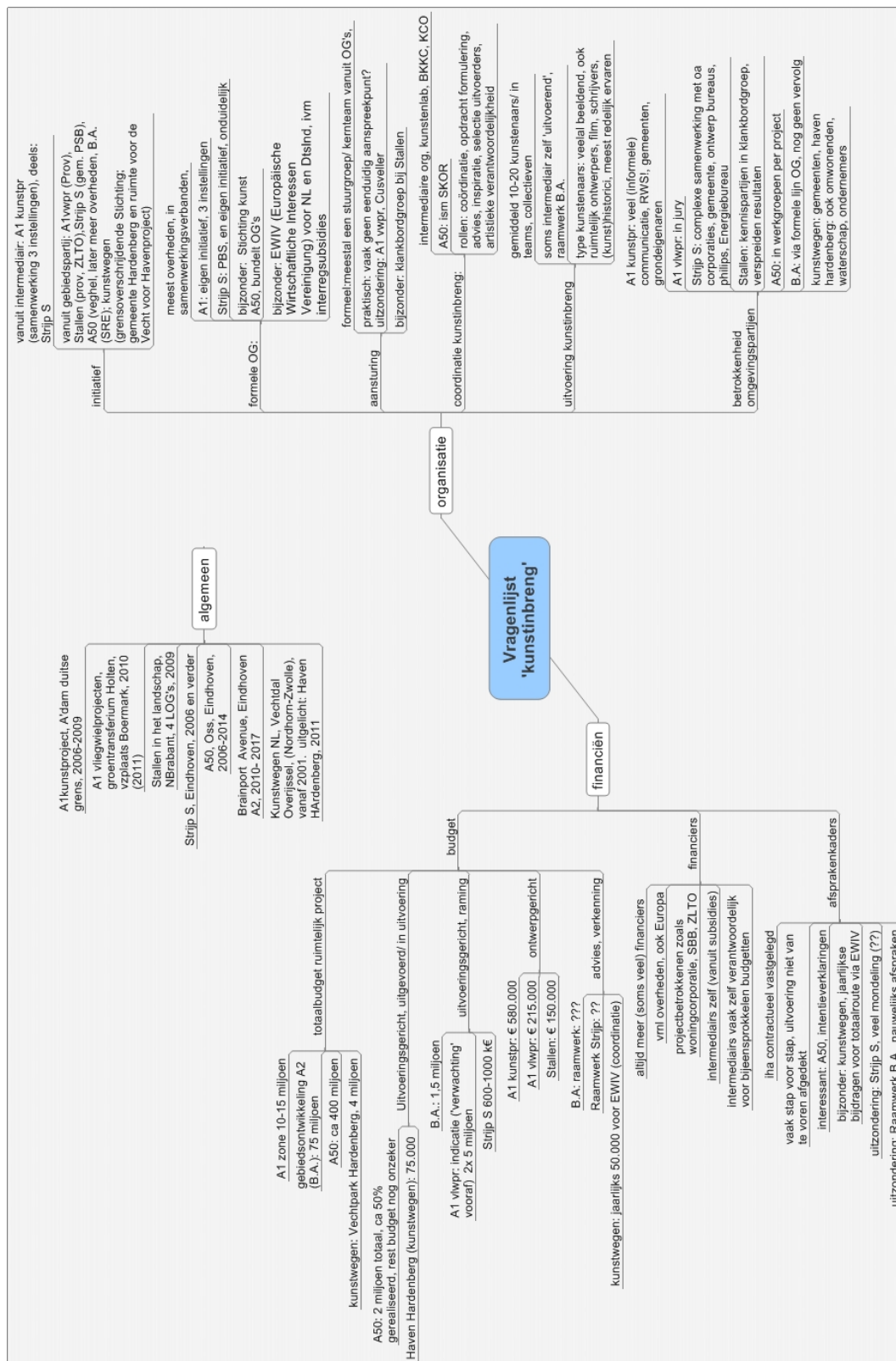
- heeft de opdrachtgever een maatschappelijke kosten-baten analyse uitgevoerd (een 'maatschappelijk saldo' bepaald) voor het project?

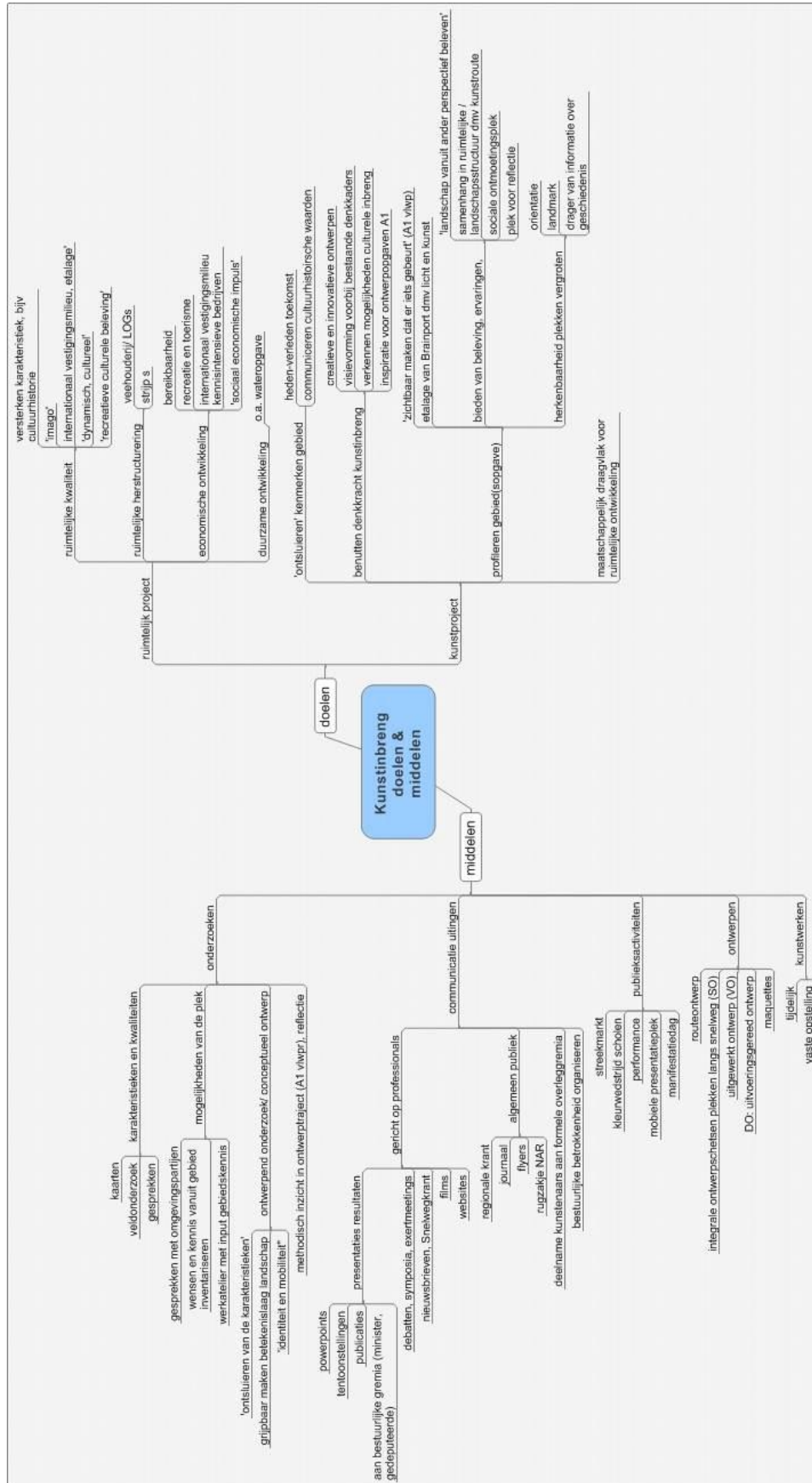
- zo ja, zijn de baten van kunst in de MKBA becijferd? En zo ja, heeft de kunstenaar o.b.v. de informatie uit de MKBA, het saldo verder weten te verhogen (qua creatieve oplossingen en proces)?

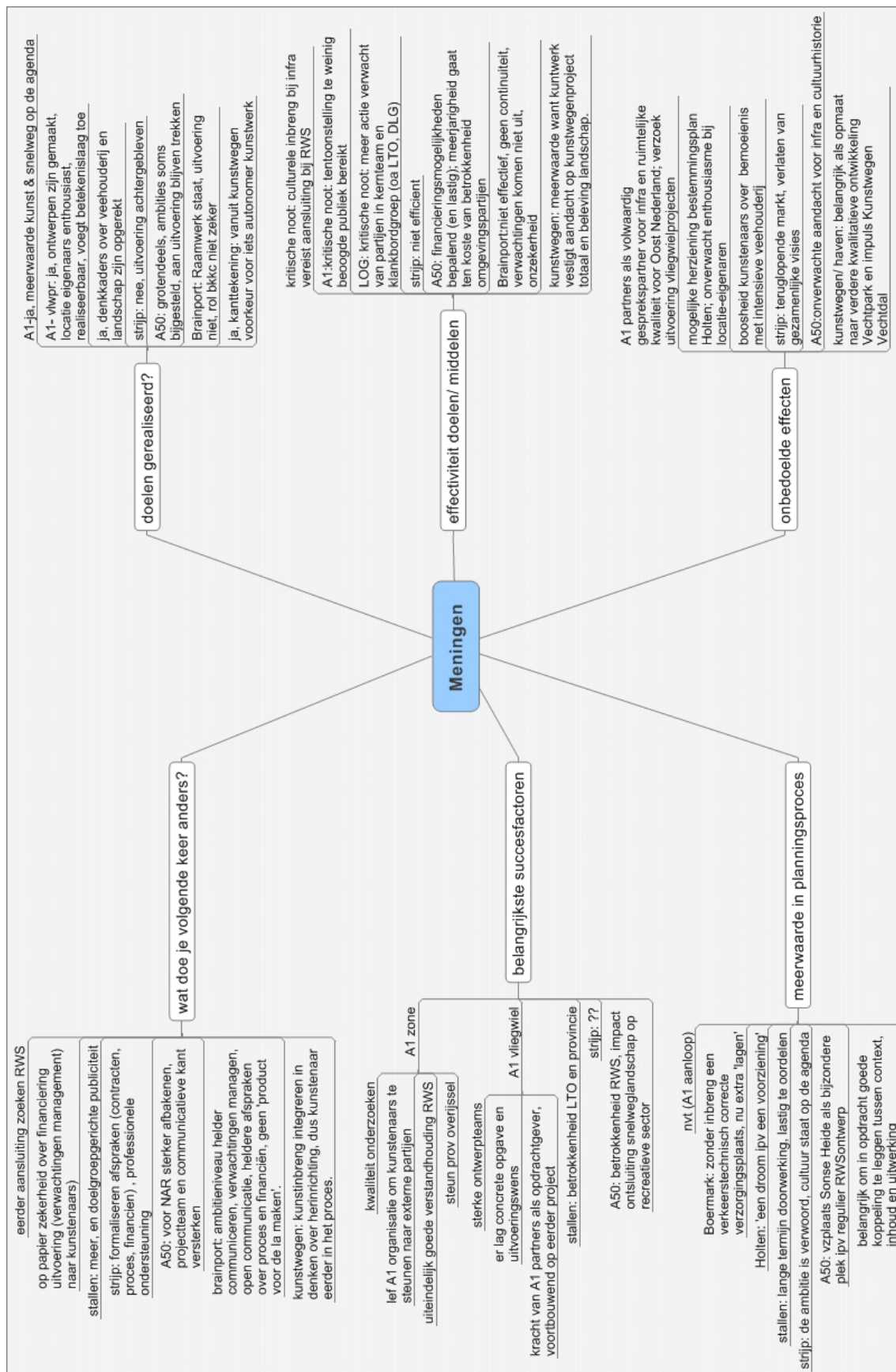

Bijlage 2

Mindmaps resultaten algemene vragenlijst

Bijlage 3

Enquête stap 2, voorbeeld A1 zone

(* is een verplichte vraag)

1. Ik ben/mijn organisatie is betrokken geweest bij (onderdelen van) het project kunstbreng A1-zone / Groentransferium Holten als *

U kunt meer dan één optie aangeven.

- Opdrachtgever / financier / medefinancier
- Intermediair tussen opdrachtgever en kunstenaars
- Kunstenaar/ ontwerper/ opdrachtnemer kunstopdracht
- Eigenaar /gebruiker van het gebied waar het project zich afspeelt
- Anders, namelijk

2. Ik typeer mijn betrokkenheid bij (onderdelen van) het project als *

- niet betrokken
- nauwelijks betrokken
- enigszins betrokken
- goed betrokken
- intensief betrokken

3. Bijdrage activiteiten kunstproject in ruimtelijke processen van overheden rond A1 zone. *

Klik de 5 belangrijkste aan

- De kwaliteiten en potenties van het gebied duidelijk maken
- Beleidsopgave / probleemstelling van overheden aanscherpen
- Verrassende inbreng die doorwerkt in vernieuwend beleid
- Dialoog over belangrijke waarden in het gebied
- Versterking imago van het gebied
- Voedingsbodem voor innovatie in ruimtegebruik / inrichting

- Draagvlak voor ruimtelijke verandering bij burgers
- Richting geven aan de ontwikkeling van het gebied in het algemeen
- Ideeën voor toekomstige inrichting van gebieden of plekken
- Concrete uitvoerbare ontwerpen/ plannen voor gebieden of plekken
- Concrete verbetering van de kwaliteit van gebied of plek

4. Belangrijkste meerwaarde kunstproject A1 zone aan proces in vergelijking met standaard aanpak ruimtelijke processen *

Hoe zou u in eigen woorden de belangrijkste meerwaarde van het kunstproject beschrijven (wat was echt anders gelopen als de activiteiten van het kunstproject niet hadden plaatsgevonden)?

5. Bijdrage uitvoering Groentransferium Holten aan maatschappelijke doelen *

Hieronder staan de inhoudelijke doelen die de overheden die samenwerken in de Verkenning A1-zone hebben gesteld. Het Groentransferium Holten is een project dat uitvoering geeft aan deze doelen. Ook dit was onderdeel van het kunstproject. Hoe beoordeelt u de potentiële bijdrage van dit Groentransferium Holten aan elk van deze doelen?

1 = onbelangrijk 7 = zeer belangrijk

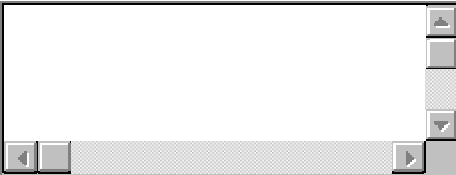
	Herstellen	1	2	3	4	5	6	7
<i>Betere bereikbaarheid</i> - tussen Oost-Nederland en de rest van Nederland en Duitsland, en tussen en binnen Stedendriehoek en Twente;	☒	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
<i>Hogere ruimtelijke kwaliteit en duurzaamheid</i> – van woon- en werklocaties in het invloedsgebied van de snelweg en spoorlijn in de A1-zone;	☒	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
<i>Betere benutting economische potentie</i> – vormgeven aan ontwikkelkansen en hoogwaardige functiecombinaties op goed bereikbare plekken in A1-zone.	☒	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

6. Verschil kunstaanpak Groentransferium Holten versus standaard aanpak *

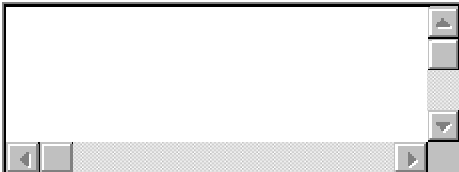
Stel dat het Groentransferium niet als kunstproject was georganiseerd, maar bijvoorbeeld door de gemeente Holten zelf was uitgewerkt. Kunt u inschatten waarin een 'standaard-aanpak' een ander resultaat zou hebben opgeleverd dan het voorstel van de kunstenaars?

- Standaard aanpak effectiever
 Geen verschil
 Kunstaanpak effectiever

Toelichting *

7. Uitvoering Groentransferium Holten *

Wat is naar uw mening nodig voor een succesvolle uitvoering van Groentransferium Holten?

8. Algemene bijdrage van kunstenaars aan ruimtelijke kwaliteit *

In een MKBA (maatschappelijke kosten baten analyse) wordt verbetering van bepaalde kwaliteiten van een gebied omgerekend naar maatschappelijke baten. Onderstaande lijst geeft een overzicht van dergelijke kwaliteiten. Kunt u vanuit uw eigen ervaring aangeven waar kunstenaars *bij uitstek* over vaardigheden beschikken om kwaliteitsverbetering te bewerkstelligen?

Klik de vijf belangrijkste aan

- Vestigingsklimaat van bedrijven
- Werkgelegenheid
- Identiteit van een gebied of plek
- Aantrekkelijkheid van de directe woonomgeving (straal van 400 meter)
- Recreatieve aantrekkelijkheid
- Gezonde, actieve leefomgeving

- Sociale veiligheid
- Verkeersveiligheid
- Goede oriëntatie, herkenningspunt(en)
- Beleefbare cultuurhistorie
- Innovatief klimaat voor bedrijven
- Biodiversiteit
- Bewonersparticipatie, betrokkenheid
- Andere belangrijke bijdrage(n) aan gebied, namelijk

9. Overige opmerkingen

Gelegenheid voor andere reflecties ten aanzien van het kunstproject A1 / Groentransferium Holten of de rol van diverse partijen hierbij.

10. Resultaten

Om u op de hoogte te kunnen stellen van de resultaten van het onderzoek, en eventueel voor nadere telefonische toelichtingen, vragen we graag uw e-mailadres en telefoonnummer. In de rapportage zullen geen namen van respondenten worden vermeld.

Emailadres

Telefoonnummer

Bijlage 4

Begeleidingsgroep uit intermediaire organisaties

Hellen Abma	KCO (Overijssel)
Koen Brill	Kunstenlab (Deventer)
Mieke Conijn	Kunstenlab
Netty van de Kamp	bkkc (Noord-Brabant)
Eric Luermans	bkkc
Liesbeth Jans	bkkc
Mariecke Siezen	A1-kunstproject

Literatuur bij hoofdstuk 4

Eijgenraam, C.J.J., C.C. Koopmans, P.J.G. Tang en A.C.P. Verster (2000) *Evaluatie van infrastructuurprojecten, Leidraad voor kosten-batenanalyse*. Ministerie van Verkeer en Waterstaat en Ministerie van Economische Zaken, Den Haag.

Kirchholtes, U., Ruijgrok, E.C.M, Bleeker, M.F., (2011). *Baten van creatieve broedplaatsen en vestigingsklimaat, Kengetallen voor de MKBA*, Witteveen+Bos in opdracht van SKB, Rotterdam.

Kirchholtes, U., Ruijgrok, E.C.M, (2012). *Baten van inrichting-, onderhoud- en sociale kwaliteit van de openbare ruimte*, Witteveen + Bos, in opdracht van CROW, Rotterdam

Ruijgrok, E.C.M., A.J. Smale, R. Zijlstra, R. Abma, R.F.A. Berkers, A.A. Németh, N. Asselman, P.P. de Kluiver, D. de Groot, U. Kirchholtes, P.G. Todd, E. Buter, P.J.G.J. Hellegers en F.A. Rosenberg, (2006). *Kentallen Waardering Natuur, Water, Bodem en Landschap, Hulpmiddel voor de MKBA*, Witteveen+Bos in opdracht van Ministerie van Landbouw Natuurbeheer en Voedselkwaliteit, Den Haag.

Ruijgrok, E.C.M., R. Brouwer, H. Verbruggen, (2004). *Waardering Natuur, Water en Bodem in de MKBA; aanvulling op de leidraad OEI*, Witteveen+Bos in opdracht van het ministerie van LNV, V&W, EZ en VROM, Uitgeverij Aeneas, Boxtel.